Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 36 (15861) ◆ 1997 чылдың март 27, четверг ◆ Ат салган шагы 21.45 ‡ Садар өртээ 1000 рубль.

«Дузалал ажыл-агыйы»:

КЕРЭЭЛЕРНИ ЧАРЫП ЭГЕЛЭЭН

Орус улустуң «Чайын шапааң, кыжын тергең белетке» дээн угаадыглыг үлегер чугаазы кайгамчык мерген болгаш бурунгаар көрген уткалыг. Хову, шөлдер, бүгү чер кыры ак шуглаандан хосталып, частың тыныжы хамык чүвени оттуушкунче кыйгыра берген. Эрткен кышты кижи бүрүзү эскерген: хар улуг болган. База-ла орус улустуң хайгааралдары-биле алырга, хар улуг дүшкенде, дүжүт элбек болур. А шынап-ла, дүжүттүг, тараа-быдаалыг болур деп бодаар болза, амдыгааштан дүжүт дугайында сагыш салыры чугула. Бистиң редакцияга, колхоз, совхоз удуртукчузу эвес, а Кызыл хоорайның чурттакчы чонунуң ишти-хырны дээш каш чыл улаштыр сагыш аарып, херек кырында ажыл-херекти бүдүрүп келген удуртукчу — хоорайның «Дузалал ажыл-агый» бүдүрүлгезиниң директору Домбулак Оолакович ООРЖАК чедип кээп бо чылын хоорайжылар картофельдиң болгаш ногааларның элбек дүжүдүн алзын дээш кандыг хемчеглерни ап чорудуп турарын, амдыгааштан чүнү кылырының эргежок чугулазын чугаалап берди.

— 90 чылдарга чедир кандыг туржук? Кызыл хоорайны картофель, ногаа-биле хандырарының айтырыы кончуг чидиг турду. Республиканың совхозтары боттарынга-ла четчир картофель, ногаа өстүрер, Кызыл хоорайның хереглелинге эвээшти киирип турган. Ындыг байдалдың хараазы-биле Саян артының колхоз, совхозтары-биле керээ чарып, улуг өртек-биле ону оортан садып эккеп, чонга база ындыг аар өртек-биле сайгарып турган болгай. Оон база бир чылдагааны — хоорайның чурттакчылары массалыы-биле картофель тарып, өстүрүп алыр аргазы чок турганы-дыр.

Ынчангаш 1992 чылда республика болгаш хоорай удуртулгаларының шиитпири-биле «Рассвет» совхозтуң инженер четкилерлиг суггаттыг 480 гектар шөлүн хоорай чурттакчыларынга организация, албан черлериниң шугуму-биле картофель, ногаа өстүрери-биле тускайлап берген. Ол шөлдүн ажыглалын хандырары-биле хоорайның муниципалитет «Дузалал ажыл-агыйы» деп бүдүрүлгезин тургускан.

Ол бүдүрүлгениң сорулгазы болза, суггаттыг ол шөлдүн хуваалда-үлелгезин кылып, сонуургалдыг бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери-биле керээлерни чарары, ук шөлдү часкы тарылгага белеткээри, чайгы үениң дургузунда суггарылгазын чорудары болгаш ниити камгалал-кадагалалын хандырары болур.

Эрткен чылдарның түңнелдери чүнү көргүскенил? Алган шөлдеринге картофельди чогуур үезинде олуртуп, чайын ажаап, карактап сагыш салып турган организациялар, тус-тус кижилер хоомай эвес дүжүттү ап келген болгай. Ниитизи-биле суггарар тос агрегаттыг шөлдерниң ажыглалдыг черлеринден чыл санында хоорайжылар чижек санаашкын-биле 2,8—3 муң тонна картофельди ажаап ап келген. Чамдык кижилер боттарының 4-5 сотка черлеринден 18-20 чедир шоодай тергиин үнген картошканы ажаап ап турдулар. Ол дээрге бир гектарга онааштыр алыр болза, 100-110 центнер.

Магадылалдыг суггат бар-дыр. Кол-ла чүве оон ээлериниң, ажыглакчыларның-даа болгай-ла, ажаап-хайгаараарындан кол хамааржып турар ышкажыл. Организациялардан-даа, тус-тус кижилерден-даа бедик дүжүттү алыр дээш сагыш салыышкынны көрүп тур бис. Боттарының быжыглаттынган шөлдеринге өдекти, чемишчидилгелерни баш удур төп, чайгы үеде хөрзүн үлдүредиишкинин 2-3 удаа кылып, хоралыг курттарга удур хораннаашкынны безин чорудуп турарлар бар. Оларга № 1 АТБ-ни, автоорук техникумун, кызыгаар отрядын болгаш элээн хөй өске-даа организацияларны хамаарыштырып болур. Сөөлгү чылдарда № 9 школаның коллективи мында база идепкейлиг ажылдап турлар. Черле ынчаш, боттарының кызымаандан, шудургузундан база хамааржыр деп чүвени айтыр апаар.

Бисте чүү боор. Чогуур үезинде черни чардырып, хуваап, суггатты, негелде езугаар четчир кылдыр хандырар дээш бүгү хемчеглерни ап турар-дыр бис. «Дузалал ажыл агыйы» бүдүрүлге боду чүгле черниң ээзи, үлекчизи, таарыштырыкчызы болурундан өске, бүгү ажылдарны өске организацияларга чагыг езугаар кылдыртыр. Черни чардырар трактор, техникалыг организацияга, чер тургузукчузунга, суггат агрегаттарының ээзи Көк-Тейниң суггат эргелелинге оларның кылганы ажылдары дээш санажыр, төлеп турар бис.

Чогум-на организацияларның, албан черлериниң чыып киирген акша-хөреңгизи ол чарыгдалдарже үнүп турар. Хоорай чагыргазы база дузалап, акша-хөреңгини берип турар. Бо чылын 1 сотка чер дээш төлевирни 25 муң рубльге доктааткан. Рынокта бир хумуң картошка өртээ хире ышкажыл. Ол дээрге бүгү чарыгдалдарны дуглап шыдавас чиик төлевир-дир.

Чер ажыглакчыларының аразында шөл самолеттар ыжының адаанда, ооң артынчы бүдүмелдери ол шөлге дүжер, куруг элезин, суггат четпес, эвээш дүжүт үнер дээн янзылыг янзы-бүрү чугаалар бар-дыр. Чөптүг эвес чугаалар-дыр, чалгаа, боттарының багын, кызымак эвезин өскээр чая каггаң чугаа ышкажыл. Кая-даа картошка, ногаа тарып кааш, бензин, солярка ыжындан чайлай албас бис. Кайда-даа машина, техника хөй шаг ышкажыл. Шөлдү ажаап, болбаазырадып алыры ээлериниң эргезинде чүве ышкажыл. Үрезин олуртуп тура, картошканы октап чыда, ириңди өдекти, хүлдү кады адыштап каап турар улус база бар-дыр. Шала-була үрезин, хөөп кааш, чайын ажаап-карактавайн, хөй дүжүт алыр мен деп семээн-даа херээ чок-ла болгай. А суггат талазы-биле шөл ажыглакчылары боттары кээп хынап көрүп турзун. Моон мурнунда чылдарда хомудал чок, чурум езугаар суггарып келген бис. Чер байдалындан, хат-кавыскыдан ажыглаттынмайн барган агрегаттар бар. Оон хамааржыр шөлдерин хуваавайн турар бис.

Бо чылгы дүжүт дээш ажыл, демисел эгелээн. Бүдүрүлгелер, организациялар-биле дугуржулгаларны, керээлерни чарып эгелээн бис. Бо күзүн бедик дүжүттү алыр дээр болза, эрте дээре биске кээп, шөлдерин боттарынга быжыглап, кады ажылдаарынче чалап тур бис. Тус-тус кижилер-биле керээлерни база чарып, черни доктаамал-даа быжыглап болур бис.

Мижит-оол СААЯ белеткээн.

ОНЧА-МЕНДИ

Хуу амыдыралдыгларның мал-маганы хүр, чаш төлү онча-менди боор турар Оон чижектерин Бай-Тайганың девискээринден көрүп болур.

Ооң-биле чергелештир «Бай-Тал», «Кызыл-Даг» көдээ бүдүрүлгелерниң дуржулгазы, рынок байдалдарында күш-ажылы шуудап олурар. Бай-талчылар 480 ажыг, кызыл-дагжылар 320 ажыг хураганны онча-менди камгалап алган.

Сарыг-оол САЛЧАК.

ЧАСТЫҢ ТЫНЫЖЫ — ОТТУУШКУН

Чоннуң хайгааралы: хар улуг дүшкенде, дүжүт чаагай болур

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. Д. ООРЖАККА, РЕСПУБЛИКАНЫҢ БҮГҮ СОҢГУКЧУЛАРЫНГА МЕДЕГЛЕЛ

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Хүндүлүг соңгукчулар!

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдалары болуп эрткен. Соңгулдалар ниитизи-биле эрге-хоойлулуг, демократтыг үндезинге, программаларның адааннажылгалыг байдалдарында, чоннуң эң-не калбак бөлүктериниң идепкейлиг киржилгези-биле болуп эрткен. Шериг-оол Дизижикович Ооржак бадылаашкыннарның бүзүрелдиг хөй нуруузу-биле ийиги хуусаада соңгуттурган. Чоннуң шилип алыышкынын хүлээп көрүп, Тыва Республиканың база катап соңгуттурган Президентизинге байыр чедирип тур бис. Реформаларның шилчиишкинниг чылдарында чедип алдынган таарымчалыг бүгү-ле чүүлдерни хевээр арттырары Тывага кажангызындан артык эргежок чугула, эгелээн чаартылгаларны уламчылаары, республиканың социал-экономиктиг байдалынга эки талаже эргилдени кылыры негеттинип турар.

Нарын болгаш харысалгалыг бо ажылга киржиринге, Тыва Республиканың Президентизин деткииринге, аңаа бүгү талалыг деткимчени көргүзеринге белен бис.

Республиканың ниитилел-политиктиг бүгү күштерин сырый каттыштырары, хамааты чөпшээрежилгези дээш туржур бис. Ооң-биле холбаштыр хөй-ниити палатазының ажылын идепкейжидерин, ооң удуртулгазын быжыглаарын Тыва Республиканың Президентизинге саналдап тур бис.

Үзел-бодалдардан болгаш чүткүлдерден хамаарылга чокка бистерниң шуптувуста чаңгыс эчис сорулга бар — Тываның экономиктиг болгаш социал депшилгезин чедип алыры, республиканың чурттакчы бүрүзүнге төлептиг амыдырал-чуртталганы хандырары. Күжениишкиннерни сырый каттыштырып, көвүдедип тургаш, чүгле ынчаарда ол сорулганы чедип ап болурунга бүзүрээр бис.

К. Д. Аракчаа, Х. Д. Монгуш, К. А. Бичелдей, А. П. Дамба-Хуурак, А. К. Канзай, А. Ю. Кашин.

Бөгүн — Бүгү-делегейниң театрлар хүнү

КОЛ ҮНЕЛЕКЧИЗИ — ЧОН

Кыш эртип, үрде манаанывыс кайгамчык час келгени бо. Ооң-биле чергелештир частың бо чылыг, кайгамчык хүннериниң бирээзи март 27-де Бүгү-делегейниң театр хүнүн ооң ажылдакчылары демдеглеп эрттирип турар.

Республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының коллективи бодунуң профессионал байырлалын канчаар демдеглеп эрттирерин билип алыры-биле бистиң корреспондентивис театрның кол режиссеру А. К. Ооржакка ужуражып, чугаалашкан.

— Алексей Кара-оолович, бо эртип турар театр сезонунда кандыг чаа, солун чүүлдерни кылганыңарны номчукчуларга сонуургадып көрүңерем...

— Бо сезонда элээн чогаадыкчы езу-биле ажылдаан бис деп дидими-биле чугаалап болур мен. Чүге дизе, күзүн сезон ажыдыышкынын тыва чоннуң көрүнчүү болуп чоруур «Хайыраан бот»-биле ажыткан бис. Ук шиини легенда кылдыр эде кылганының соонда солун, сеткүүлге ол дугайын бижип шаг болган болгай. Оон ыңай Эдуард Мижиттиң «Чиргилчиннер» деп шиизин, «Ырлапсымза, ындыныг мен» деп концертти чонга база бараалгаттывыс. Бо концертте бистиң улуг артистеривистиң ырлап чораан ырларын амгы аныяк артистер күүседип турарлар. Хоочуннарны сактып, оларның адын мөңгежидип, олар бистиң аравыста, сагыш-сеткиливисте кады чоруурунуң херечизи-дир ийин. Шииден аңгыда, «Аъттыг фамилия» деп шоодуглуг концертти, Эльвира Дөкулактың чогаадыкчы кежээзин амгы үеде бистиң көрүкчүлеривистиң сонуургалын хаара туда берген «Акшазы хөй кадай болза» деп концертти чон улуг сонуургал-биле көргеннер. Кызылга безин ону 4-5 катап көргүзүп турарывыс бо. 2-3 көргүскеш-ле, ам дараазында чон шоолуг келбес боор дээн бодал-биле сценаже үнүп кээривиске, залда кижи бажы кизирт, харын-даа чадаларны долдур олурупкан боорга, хей-аъдывыс улам көдүрлүр, сорук кирер-дир. Бистиң ажылывыстың кол үнелекчизи—чон болгай.

Чоокта чаа бо концертти Тээлиге, Ак-Довуракка, Хандагайтыга, Сүт-Хөлге, Чадаанага көргүскеш келдивис. Мээң артистер-биле кады чораан кол сорулгам—уран чүүлге, театрга чоннуң идепкейи черле кайы хире эвес, моон соңгаар кожууннарже үнүүшкүннерни чорудуп болур бе деп чүвени ылавылап билип алыры. Бистиң барганна черивиске тыва сүттүг шай-биле уткуп, чымчак сеткил-биле хүлээп ап турду. Кожууннар төптеринде культура килдистериниң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илередип каар-дыр мен. Бистерни чиик өртек-биле, харын-даа халас чемгерип, удуур-дыштаныр черивисти, машина-балгадывысты-даа болза, чылыг гараждарга тургузуп берип, деткип, дузалап турду. Үе чеже-даа берге болза, тыва кижи уран чүүлге ынак-тыр деп чүвени бо удаада база ийи караам-биле көрдүм. Барган черлеривистен аңгыда, өске кожууннарже база оюн-тоглаавысты көргүзүп чедер бис. Бир эвес тус черниң чагырга черлери артистерже бичии-даа болза ээ-көрнүп, деткиир чүве болза, бис кыш, чай дивейн кожууннарже үнүүшкүннерни кылыр бис. Удавас «Чиргилчиннер» деп шиини Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарның чонунга көргүзүп чедер сорулгалыг бис.

— Моон-даа соңгаар номчукчуларга сонуургадыр чугаалап болур чаа чүүлдериңер бар боор аа?

— Ийе, планывыс бар. Эдуард Мижиттиң «Кым сен, Сүге-Маадыр?» деп шиизин сезон төнчүзүнде, а орус бөлүктен «Сапык идиктерлиг Моортайның ужуралдары» деп шиини көргүзер бис. Хомуданчыг чүве чүл дээрге, хамааты чон театрже шоолуг-ла кирбес, идепкей чок болуп турар. Оон аңгыда, «Игил дугайында тоолчургу чугаа», «Субудай маадыр» деп шиилерни тургузуп тур мен. «Субудай маадырны» чүге алган сен дээрге, ол эжелекчи дайзын бе азы адазының сүмези-биле түрк уктуг нацияны арттырып каан кижи бе, чогум чүү кижил ол деп чүвени таныштырар дээш ажылдап турар мен.

— Театр хүнүнде оюн-тоглаалыг программаны «Ажыг капуста» деп адап алган-дыр силер. Ол каткы хүнү-биле холбашкан бе?

— Бо концерт артистерниң иштики амыдыралын көргүскен. Оларның сагыш-сеткилин ажыткан деп болур. Мында капуста деп сөстүң кире бергени таварылга эвес. Театр уран чүүлү янзы-бүрү жанрларлыг болгай — драма, комедия, трагедия дээн ышкаш аан, а капустник база бир жанр хевиринге хамааржыр. Ол сөстүң утказы — артистерниң оюн көргүзүп, үнүүшкүннер чорааш таварышканы каттырынчыг ужуралдарын көргүскени болур. Капустаны дузаарга хөй чүүлдер холуур болгай, ынчангаш бистиң бо концерт янзы-бүрү дузаашкыннардан, элдээрти чугаалаан чүүлдерден, ыры-шүлүктерден тургустунган, байлак. Бо хүнде боттарывыс-даа, чон-даа мага хандыр каттыржып, хөглеп алырын күзээн бис.

Алексей Кара-оолович эш-өөрүнге, чер-черде көрүкчүлерге кожууннарда режиссерларга театр хүнүн таварыштыр кадыкшылды, бүгү-ле чүүлдерге экини күзээн. А мен аңаа каттыжып, Бүгү-делегейниң театрлар хүнүн таварыштыр чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

ДАРЫЙ ТЫПТЫНАР

Эрткен 1996 чылдың байдалы Сүт-Хөл кожууннуң девискээринге берге, час узун, соок, суг орай баткан. Коллективтиг ажыл-агыйларның колдуу шуптузунга үрезин чедишпезинден, часкы тарылга орайтаанындан болгаш өске-даа чылдагааннар-биле тараа культураларының чогуур дүжүдүн өстүрүп ап шыдаваан. Коллективтиг ажыл-агыйлар ниитизи-биле 1325 тонна тараа культураларын ажаап алган. Ооң иштинде кызыл-тас 1013, арбай 40, сула 249, чиңге-тараа 23 тонна болган. Тараа культураларының ортумак дүжүдү бир гектардан-на 5 центнер болган. Картофель, ногаа дүжүдү база чер албаан. Ниитиниң малынга 2112 тонна сиген, 238 тонна силос белеткеттинген. Мурнуку чылдарга деңнээрге, багай көргүзүглер-дир.

Арат ажыл агыйлар ниитизи-биле 321 тонна тарааны ажаап алган. Бир гектардан-на тараа дүжүдү 2,4, картофель база-ла 2,4 центнер болган. Коллективтиг ажыл-агыйлар чыл дургузунда сүттү 130, эътти 86, дүктү 17 тоннаны бүдүрген. Ажыл-агыйларда шээр болгаш бода малдың баш саны, 1995 чыл-биле деңнээрге, элээн кудулаан боор турар.

Хуу чоннуң чижек санаашкын-биле бүгү деңнелдиң ажыл-агыйлары ниитизи-биле кожуунга эътти 1200, сүттү 1700, дүктү 40 тоннаны бүдүрген. Арат ажыл-агыйларның база чоннуң хуузунда малы 1995 чылга деңнээрге, инек 538, шээр мал 1370, хаван 252, чылгы 145 баш чедир немешкен.

Көдээ ажыл-агыйга реформаларны боттандырып, бодунуң продукциязын болбаазырадып саарар ажылдарны кылып чорутканының түңнелинде колхоз, совхозтар продукция саарылгазындан киирип алган орулгазы 992 млн., рубль болган. Ооң иштинде «Сүт-Хөл» — 341 млн., «Алдан-Маадыр» —281 млн., «Ишкин» — 139 млн., «Кызыл-Тайга» — 99 млн., «Улуг-Алаак» — 66 млн., «Сүмбер-Уула» — 66 млн., рубль орулгаларны киирип алгылаан. Бюджет албан черлери санажыптар болза, «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр» совхозтар орулгалыг болурлар. Реформаларның негелделеринге дүүштүр ажыл-агыйны эде тургусканының түңнелинде, бо ажыл-агыйлар ажылчыннарның шалың төлевирлерин ай санында акша-биле төлеп берип турарлар.

Чамдык ажылдар кылдынган-даа болза, ниити кожуунда чедир кылдынмаан чүүлдер ам-даа хөй. Колхоз, совхозтар, араттар тараа культураларының дүжүдүн чедир албаан. Аңаа «Сүмбер-Уула» колхоз, «Ишкин», «Кызыл-Тайга» совхозтар хамааржырлар. Хуу чон база картофель, ногааның дүжүдүн чедир албаан. Ам чазын тарыза чогуур тараа, картофельдиң үрезиннери чамдык совхозтарда, хуу чонда чок. Мону амдыгааштан баш удур дарый тыптынары чугула.

Карыма ТҮЛҮШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. Д. ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Тыва Республиканың Президентизинге соңгуттурганыңар-биле холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байырны Россия Федерациязының Чазааның өмүнээзинден болгаш бодум хуумда чедирип тур мен! Силерниң күш-ажылчы бүгү ажыл-чорудулгаңар Тываның чери-биле, ооң чону-биле сырый холбаалыг. Республиканың чонунуң салым-чолунга холбашкан чугула шиитпирлер Силерниң дорт киржилгеңер-биле хүлээп алдынган. Россия Федерациязының Чазааның чорудуп турары реформаларның угланыышкынынга болгаш Россия Федерациязының деңээргелиг субъектизи болур Тывага демократтыг, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынга бердингениңер-биле холбаштыр россиянар Силерни ханызы-биле хүндүлеп турар.

Силерге төөгүлүг бо үеде быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш күш-ажылчы чаа-чаа чедиишкиннерни күзедим!

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы
В. ЧЕРНОМЫРДИН.

ХҮЛЭЭП АЛГАН

Мындаагылар Ыдыктыг XIV Далай-ламаның Россияда төлээзи геше Джампа Тинлей-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак бо чылдың март 24-те ужурашкан. Ыдыктыг Далай-лама Тывага келирин аалчы чугаалаан болгаш ооң келир үезин немей дыңнадырын айыткан.

Сарыг шажынның, христиан чүдүлгениң болгаш өске-даа шажыннарның общиналары республикада чедиишкинниг ажылдап турарын ТР-ниң Президентизи чугаалаан. Махаришиниң делегей университединиң башкылары база Тывада ажылдап турар. Махариши университединиң башкыларының ажыл-чорудулгазын геше Тинлей чүүлдүг деп демдеглээн. Чадаананың сарыг шажын ламалары, Сүт-Хөл кожууннуң чурттакчылары-биле геше Тинлей ужурашкан болгаш республиканың массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Рита САМБУ.

КОЖУУННАРНЫҢ, ХООРАЙЛАРНЫҢ БОЛГАШ СУМУЛАРНЫҢ ДЕВИСКЭЭР БАЗА УЧАСТОК СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ КЕЖИГҮННЕРИНГЕ

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын чедиишкинниг эрттиргени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы силерниң кызымаккай болгаш ак сеткилдиг ажылдааныңар база хөй-ниитичи езу-биле хамааты хүлээлгеңерни күүсеткениңер дээш, чүректиң ханызындан өөрүп четтириишкинни илергейлеп тур.

Бодунуң хемчээлиниң болгаш политиктиг адааннажылганың талазы-биле деңнелге чок бо соңгулда кампаниязы барык дөрт ай дургузунда үргүлчүлээн. Силер соңгулданың организакчылары болганыңарда, ук кампанияның бүгү дургузунда янзы-бүрү деңнелдерниң комиссияларынга чаагай үре-түңнелдиг ажылдап, кайгамчык улуг күжүңерни, нерв күжениишкиннерин үндүрген силер. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгуттурганы — силерниң чымыштыг болгаш бедик харысалгалыг ажылыңарның түңнели-дир.

Соңгулда кампаниязының ажык болгаш ажык-чарлыг чоруун силер хандырып, соңгулдаларның чоруп турарын хайгаараар арганы бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыска, кандидаттарның бүзүреттирген кижилеринге болгаш хайгааракчыларга берген силер. Бо бүгү шыңгыы шылгалдаларны төлептии-биле шыдажып эрткен силер. Президент соңгулдаларын чөптүг болгаш демократтыг деп хүлээп көрген хөй-нииитиниң талазындан силерниң күш-ажылыңарны дүрүм езугаар бедии-биле үнелээн.

Соңгулда комиссияларының демократтыг чаа системазы тургустунган, хамаатыларның соңгулда эргелерин хандырып шыдаар чаңгыс аай болгаш сырый каттышкан механизм бар болу берген, соңгулда технологияларын билир болгаш бедик мергежилдиг специалистерниң корпузу хевирлеттинген деп ам бүзүрел-биле демдеглеп болур.

Соңгулдаларның чаа кампаниялары бистиң мурнувуста база туруп турар: Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының, тус черлер чагыргаларының даргаларының соңгулдалары. Силерниң профессионал билииңер, чыгдынган байлак дуржулгаңар ол чугула кампанияларны чедиишкинниг белеткээринге, эрттирериңге шиитпирлиг ужур-дузалыг болур деп бүзүреп турар бис. Силерниң шуптуңарга быжыг кадыкшылды, аас-кежиини, силерниң өг-бүлеңерге чаагай чорукту, демократияның идеалдарынга бараан болур ажылга чедиишкиннерни күзедивис!

Силерге улуу-биле четтирдивис!

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. ОНДАР.

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ ТАЙЫЛБЫРЫ

Россия Федерациязының Президентизиниң 1996 чылдың апрель 2-де № 489 Чарлыы-биле апрельдиң 2-ни байырлал — Улустарның сырый каттыжарының хүнү кылдыр доктааткан турган. Апрельдиң 2-ни дыштаныр хүн кылдыр чарлаарын ол Чарлык-биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының ийи палаталарынга саналдаан.

Ынчалзажок бо айтырыг талазы-биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралы амга чедир кандыг-даа шиитпирни хүлээп албаан болгаш РФ-тиң Күш-ажыл хоойлужудулга кодекизиниң байырлалдар хүннеринге хамаарышкан кезээнге өскерилгени киирбээн болганда, 1997 чылдың апрель 2-ни дыштаныр хүн кылдыр санаарының барымдаазы чок дээрзин Тыва Республиканың Дээди Хуралы тайылбырлап тур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Ю. Н. Хлыбовка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Экономиктиг ажыл-чорудулгага ачы-хавыяалары база хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының оралакчызы — өртектер эргелелиниң начальниги Юрий Николаевич Хлыбовка «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың март 20.
Кызыл хоорай.

Чүнү көргүскенил?

РЕЙДИЛЕР ТҮҢНЕЛДЕРИ

Күрүнениң Тыва Республикада үндүрүг инспекциязы организация болгаш бүдүрүлгелерниң бюджеттерже шилчиттинмейн чыдар хөй түңнүг өрелериниң сан-түңүн кызырар сорулгалыг, оларның үндүрүг хоойлужудулгаларын шын сагып турарын, күрүне-биле өй-шаанда долу хемчээлге санажып ап турарын хынаар дээш эрткен неделяда республиканың 7 кожууннарынга рейдилерни чоруткан.

Ниити хыналдаларже үнген үндүрүг инспекторлары хол куруг келбээн, күрүнениң аңгы-аңгы чергелиг бюджеттеринче хөй эвес даа болза, 252 миллион рубльди шилчиттиргеннер. Үр үеде шилчиттинмейн чыткан өрелерниң 31 миллионун арыг акша-биле, удур-дедир санаштырылгалар чоруткаш, 73489 муң рубльге дуглап шыдааннар. Ниитизи-биле 120 организация, бүдүрүлге черлерин, 80 сайгарлыкчыларны, чон-биле туда акша санажылгазы чорудуп тургаш, контроль-касса машиналарын ажыглаар 25 объектини хынаан. 195 удуртукчуну база сайгарлыкчыларны сан-хөө чурумун, үндүрүг хоойлужудулгазын хажытканы дээш торгаар ужурга таварышканнар.

Ак-Довурак хоорайга сөөлгү 2 ай дургузунда үндүрүг полициязы болгаш кожууннуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары-биле үндүрүг инспекторларының каттышкан чаңгыс-даа хыналдалары чоруттунмааны рейдиден илерээн. Чүък сөөртүп турар чаңгыс-даа автотранспорт хынаттынмаан. Чазактың, үстүнде турар үндүрүг органнарының үндүрген дужаалдары саазын кырында артып, күүсеттинмейн турары ол.

Март айның 1-ден эгелеп акциз марказы чыпшыртынмаан арага аймаан садыглаары хоруглуг турбуже, хоойлу-дүрүмнү хаайынга какпас, турааргак кижилер бистиң республикада база бар. Рейд үезинде Чадаана хоорайга 2 садыг акциз марказы чок водка садып турган туттурган. Марка чок ниитизи-биле 1530 муң рубль өртектиг водканы болгаш документ чок 720 муң рубль түңнүг даштыкы пиволарны ол садыглардан үндүрүг инспекторлары ужулдурган. База-ла Чадаана хоорайның төвүнде базаарга кандыг-даа документ чок, үндүрүг инспекциязының данзызында турбайн турар хуу 24 сайгарлыкчыларны Кызылдан баткан инспекторлар илереткеннер. Сайгарлыкчылар чайлаш чок торгаткан болбайн аан.

Киирип ап турар орулгаңарның 20 хуузун күрүне-биле үлежирин утпаңар. Силерниң бюджетче киирип турар үндүрүглериңерден эмчилерге, башкыларга акшалыңны, пенсияны, уруглар пособиелерин үлеп турар болгай.

ТР-ниң Күрүнениң үндүрүг инспекциязының медээ килдизи.

Национал политикага, федеративтиг харылзааларга болгаш тус черниң бот-башкарылгазынга хамаарыштыр Россия Федерациязының Националдар херектериниң база федеративтиг харылзаалар талазы-биле яамызының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразынга кады ажылдажылга болгаш дем каттыжылгазының дугайында ДУГУРЖУЛГА

Национал политикага, федеративтиг харылзааларга болгаш тус черниң бот-башкарылгазынга хамаарыштыр Россия Федерациязының Националдар херектериниң база федеративтиг харылзаалар талазы-биле яамызының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразынга кады ажылдажылга болгаш дем каттыштырылгазының дугайында

ДУГУРЖУЛГА

Бир талазында Россия Федерациязының Националдар херектериниң болгаш федеративтиг харылзаалар талазы-биле яамызы, моон ыңай Яамы деп адаар, Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш ол Яамының дугайында Дүрүмге үндезилеп ажылдап турар Россия Федерациязының сайыды Вячеслав Александрович Михайловтуң төлээлээни-биле, өске талазында, моон ыңай Субъект деп адаар Россия Федерациязының субъектизиниң — Тыва Республиканың Чазаа, Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш Тыва Республиканың Конституциязынга үндезилеп ажылдап турар Тыва Республиканың Президентизи Чазааның Баштыңы Шериг-оол Дизижикович Ооржактың төлээлээни-биле,

Россия Федерациязының Конституциязын, «Россия Федерациязының национал күрүне политиказының концепциязын бадылаар дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1996 чылдың июнь 15-те № 909 Чарлыын, «Россия Федерациязында девискээр политиказының кол чүүлдериниң дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1996 чылдың июнь 3-те № 803 Чарлыын, Тыва Республиканың Конституциязын, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың национал политика база федеративтиг холбаа талазы-биле харылзааларны таарыштырып турар нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларын удуртулга болдурбушаан,

национал болгаш федеративтиг харылзааларны сайзырангайжыдар дугайында, Тыва Республиканың бүгү улустарының экономиктиг, социал болгаш культура хөгжүлдезиниң, Тыва Республиканың национал болгаш төөгү талазы-биле онзагай байдалдарын барымдаалап тус черниң бот-башкарылгазының тургустунуп сайзыраарының дугайында доктаамал сагыш салыышкынны илергейлевишаан,

даразында чүүлдерниң дугайында дугурушкан:

1 чүүл.

Национал болгаш федеративтиг харылзаалар талазы-биле, тус черниң бот-башкарылгазының тургустунуп сайзырангайжыырын киириштирбишаан, күрүне политиказын боттандырар талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың девискээринге күүседирин Талалар дем-биле хандырар,

2 чүүл.

Россия Федерациязының Националдар херектериниң болгаш федеративтиг харылзаалар талазы-биле Яамызы:

— федерализмни хөгжүдери-биле, күрүнениң национал болгаш девискээр политиказын Тыва Республикага боттандырары-биле холбашкан айтырыгларны күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары шиитпирлээрде, оларның демнежип ажылдаарын холбаштырар болгаш хандырар, а ол ышкаш Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын, национал культуразын болгаш өөредилгезин хөгжүдерин деткииринче угланган Россия Федерациязының Президентизиниң хүлээп алган Чарлыктарын, Россия Федерациязының Чазааның доктаалдарын база айтыышкыннарын боттандырарынга бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле идигни бээр;

— республикага ажылдап кылыр хоойлулар болгаш нормативтиг актыларның, Тыва Республиканың девискээринге боттандырар федералдыг болгаш девискээр программаларының экспертизазын боттандырарынга, а ол ышкаш национал болгаш федеративтиг харылзааларның эртем-шинчилелдериниң, республикада этнополитиктиг болгаш социал-экономиктиг болуушкуннарның тодарадып көрүүшкүнүн организастаарынга консультативтиг болгаш организас-методиктиг дузаны күрүнениң национал болгаш девискээр политиказын боттандырарының, федерализмни хөгжүдериниң, тус черниң бот-башкарылга органнарының системазы хевирлеттинериниң эрге-хоойлулуг үндезиннерин тургузарының хемчээли-биле чедирер;

— национал болгаш федеративтиг харылзааларның, тус черниң бот-башкарылгазының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчыларын белеткээринге, оларның билиг-мергежилин дагын бедидеринге идигни бээр;

— «Национал-культура автономиязының дугайында», «Россия Федерациязында тус черниң бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлуларны, национал болгаш федеративтиг харылзааларның, тус чер бот-башкарылгазының бүгү адырын таарыштырып турар федералдыг өске-даа хоойлуларны Тыва Республикага боттандырарынга идигни бээр;

— «Россияның түрк улустарының катап тургустунары болгаш хөгжүүрү» деп тускай сорулгалыг федералдыг программаны (1997-2000 ч. ч.) боттандырарының чорудулгазында, Кыдыкы Соңгу чүктүң байдалдарында болгаш оларга деңнештирген черлерге ажылдааны дээш хамаатыларга көрдүнген чиигелделерниң системазын сайзырангайжыдар талазы-биле саналдарны белеткээрде, а ол ышкаш национал болгаш девискээр политиказын боттандырары-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр үеде Тыва Республиканың эрге-ажыктарын хандырарынга деткимчени көргүзер.

— «Сибирь» деп тодаргай сорулгалыг федералдыг программаны ажылдап кылыр, Россия Федерациязының Чазаа хүлээп алыр база Тыва Республикага хамаарышкан ооң кезээн боттандырар үеде, а ол ышкаш Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, хамаарышкан федералдыг хоойлуну хүлээп алган сөөлүнде чиигелделиг зонаны республикага тургузарының бирги ээлчегде хемчеглериниң талазы-биле саналдарны белеткээр үеде идигни бээр;

— Тыва Республикада бот-башкарылгазының реформазының канчаар чоруп турарын анализтеп сайгарар;

— национал болгаш девискээр политиказының, федеративтиг харылзаалар хөгжүлдезиниң талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның ажыл-чорудулгазының дугайында Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарынга информастап дыңнадыр.

3 чүүл.

Тыва Республиканың Чазаа:

— нормативтиг эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылырда, Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг хоойлужудулганы болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын удуртулга болдурар;

— национал-культура автономияларын, төптерин, ниитилелдерин, чаңгыс чер-чурттуглар бөлүктерин организастаарынга болгаш оларның ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны хандырар;

— национал болгаш федеративтиг харылзааларның, тус чер бот-башкарылгазының айтырыгларының талазы-биле эрге-хоойлулуг нормативтиг актыларны ажылдап кылырда, а ол ышкаш айыттынган ол айтырыгларга хамаарышкан болгаш күштүг болуп кирген нормативтиг эрге-хоойлу актыларын Яамыга чорудуп бээр;

— республикада социал-экономиктиг, этнополитиктиг, демографтыг байдалдың дугайында, националдар аразының харылзааларының дугайында, тус чер башкарылгазының реформазын боттандырган дугайында медээлерни Яамыга чорудуп бээр;

— социал-экономиктиг болгаш национал хөгжүлдезиниң тускай сорулгалыг федералдыг, девискээрлер аразының болгаш девискээр программаларын боттандырар;

— «Сибирь» деп тускай сорулгалыг федералдыг программаның Тыва Республикага хамаарышкан кезээн, чогуур федералдыг хоойлу хүлээп алдынган сөөлүнде, республикага чиигелделиг зонаны тургузар талазы-биле саналдарны ажылдап кылырынга база боттандырарынга киржир;

— «Россияның түрк улустарының катап тургустунары болгаш хөгжүүрү» деп тускай сорулгалыг федералдыг программаның (1997-2000 ч. ч.) күүселдезин хандырар.

4 чүүл.

Талалар болза:

— улустарның найыралын, оларның бүгү таладыг кады ажылдажылгазын болгаш боттарының дузалажылгазын быжыглаарынче, улустарның чаңчыккан байдалдарын, чаңчылдарын, угаап-бодал культуразын, улусчу ус-тывыш ажыл-ижин деткииринче угланган хемчеглерни ажылдап кылырынга болгаш чорударынга;

— Тыва Республикада чурттап турар тыва, орус болгаш өске-даа улустарның угаан-бодал сайзыралынга, ол улустарның дылдарының кырынга номнарны, журналдарны, солуннарны парлаарынга, радиону болгаш телевиденини хөгжүдеринге байдалдарны тургузарынга;

— делегейниң, девискээрлер аразының конференцияларын, фестивальдарын Россияның, ХКД-ниң болгаш Россия Федерациязы-биле база Тыва Республика-биле культура харылзааларын тудуп турар өске-даа күрүнелерниң улустарының культура талазы-биле кады ажылдажылгазын калбартырынче угланган национал харылзааларның айтырыгларының талазы-биле өске-даа хемчеглерни чорударынга дем каттыштырып ажылдаар.

5 чүүл.

Бо Дугуржулганы херек кырында боттандырар, ооң күүселдезинге контрольду хандырар, программаларны болгаш кады чорудар хемчеглерниң төлевилелдерин, планнарын белеткээр сорулга-биле ажылчын бөлүктерни Талалар тургузар.

6 чүүл.

Россия Федерациязының Националдар херектериниң болгаш федеративтиг харылзаалар талазы-биле Яамызының база Тыва Республиканың Чазааның кады ажыл-чорудулгазын калбартыр, хөгжүдер сорулга-биле немелделерни болгаш өскерилгелерни киирeринге бо Дугуржулга ажык.

Дугуржулганы улам калбартыр, сайзырангайжыдар сорулга-биле ооң чамдык чүүлдерин тодаргайлаан саналдар ажылдап кылдынган туруп болур, Талалар оларга ат салган сөөлүнде, ук саналдар бо Дугуржулганың тудуш кезээ болур.

7 чүүл.

Бо Дугуржулга аңаа ат салдынган үеден соңгаар күштүг болур болгаш Талаларның кады чөпшээрежилгези-биле соксаан туруп болур.

Талаларның юридиктиг адрестери болгаш реквизиттери:

Россия Федерациязының Националдар херектериниң болгаш федеративтиг харылзаалар талазы-биле яамызы: 121819, Москва хоорай. ГСП-2. Трубниковск мугулдур, 19.

Тыва Республиканың Чазаа: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18.

Талаларның ат салганы:

Россия Федерациязының Националдар херектериниң болгаш федеративтиг харылзаалар талазы-биле яамызының өмүнээзинден:
Сайыт В. А. МИХАЙЛОВ.

1997 чылдың март 14.

Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден:
Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы
Ш. Д. ООРЖАК.

1997 чылдың март 14.

Тываның транспорт инспекциязында

НЕГЕЛДЕ ШЫҢГЫЫРААН

Россияның транспорт инспекциязының ТР-де салбыры тургустунгандан бээр чаа-ла беш чыл чедип турар. Ол үениң иштинде автотранспортка чөпшээрелдерни (лицензия) бээриниң талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып чоруткан. Бистер бир-ле дугаарында, массалыг информация чепсектери — солуннар, радио, телевидение таварыштыр чоңга тайылбыр ажылын чорудуп, чамдык практиктиг ажылдарны боттарывыстың талавыстап чоруттувус. Ооң түңнели каракка көзүлдүр чүгээртеп орар.

Россияның транспорт инспекциязының Тыва Республикада салбыры эрткен 1996 чылда автотранспорт талазы-биле даразында ажылдарны кылып чоруткан. Оларның чамдызын тодаргайлаарга мындыг: 1299 ажыл-агыйларга, бүдүрүлгелерге болгаш сайгарлыкчыларга тускай чөпшээрелдерни тывыскан, ооң-биле кады 4082 автомашиналарга лицензия карточкаларын база берген. Ынчалза-даа лицензия чок автотранспорт-биле ажылдап чоруурлар ам-даа таваржып турар. Эрткен чылдың дургузунда республиканың КАИ органнары-биле кады ажылдажылгазын улам быжыглааның түңнелинде, 1506 дыңнадыгны КАИ-ден алдывыс. Оларның иштинде лицензия чок чораан 1400 таварылганы илереткен. Оларга янзы-бүрү торгаалдарны онаап, лицензиязын кылдырткан. Оларның иштинде эң-не чурум чоктарын — 82 кижиге 7813 муң рубльге торгаал онааган. Республиканың КАИ ажылдакчылары-биле демнежип алгаш, бистиң транспорт инспекциязының инспекторлары орукка хыналдаларны чорудары чурумчаан, ам доктаамал үнүп турар апарган бис. Ол үениң иштинде оруктарга 2179 машинаны хынаан, 285 янзы-бүрү чурум үрээшкиннерин тодараткан.

Бистиң республиканың Чазааның доктаалы езугаар чоннуң калбак хереглел бараанннары: арага, таакпы аймаан, кывар-чаар чүүлдерниң сөөртүлгезин хынаары-биле «Ак» болгаш «Шивилиг» хыналда постуларында бистиң инспекторларывыс доктаамал дежурныйлаашкыннарны чорудуп турар. Чурттар аразының чүък сөөртүлгезинге болгаш пассажирлер аргыштырылгазынга кызыгаар эртирилге черлеринге контрольду тургузарын Россияның Чазаа РТИ-ге дааскан. Ол ажылды Хандагайты болгаш Цаган-Тологой кызыгаар эртирилгезинге чорудары бистиң инспекцияга онаашкан. Тыва Республиканың Каайлы чери-биле кады ажылдажылганың дугуржулга керээзин чарып алгаш, оларның оран-савазынга бистиң инспекторларывыстың ажылдаар болгаш чурттаар аргалыг болганы-биле, автомобильдерниң кызыгаар эрттирилгезиниң ажылын биске берген графигин үспейн организастап шыдаар аргалыг болган бис. Ооң түңнелинде, Хандагайты эрттирилге пунктузунга 2366, Цаган-Тологойга 162 автомашинаны хынап эрттирген. 460 чурум үрээшкиннерин тодараткан.

Бистиң салбырга болган хыналдаларның түңнелинде, лицензия бээриниң негелдези чогуур деңнелге четпейн турары илерээп. Лицензия алыксаан чолаачыга хөй-ниитиниң оруунга чорууруп чөпшээрээр бе, аңаа кижилерниң кадыкшылын болгаш амы-тынын идегеп болур бе деп чүвени өөренип көрүп, тодарадыры чугула болур. Ынчангаш эрткен чылдың ийиги чартыындан эгелеп, лицензия алыр улустан негелделерни шыңгыыраткан бис. Ол чүл дээрге, херек ужурлуг документилерни долузу-биле негеп, оларның шынныын тодарадыры-биле инспекция хыналдаларын чорудары болур. Ол сорулга-биле эрткен чылын 1331 бүдүрүлгелерни болгаш сайгарлыкчыларны хынаан болгаш чамдык четпестерни илереткен.

Ам кандыг документилер херегил деп чүвени тодарадып көрээл. Бирээде, тускай майыктың билдириишкинин доллурган, лицензия алыр автомобильдиң даңзызын тургузар. Ол майыктарны инспекцияның бодундан алыр. Ийиде, ук бүдүрүлге чериниң азы сайгарлыкчының бүрүткеткениниң дугайында шынзылга. Бүдүрүлгелер бодунуң уставының азы дүрүмүнүң хоолгазын эккеп болур. А сайгарлыкчы шынзылгазын ыяап-ла үндүрүг инспекциязынга демдеглеткен турар ужурлуг. Үште, лицензия ап турар бүдүрүлгениң автотранспортунуң орук шимчээшкининге озал-ондак болдурбазы-биле харыысалгалыг кижини томуйлааның дугайында дужаалды эккээр. Харыысалгалыг кижи болгаш транспорт бүдүрүлгезиниң удуртукчулары ажылының аайы-биле тускай эртем-билиглиг болур ужурлуг. Ынчангаш дээди азы ортумак тускай эртемиңиң дипломунуң хоолгазын ыяап-ла эккээр. Ындыг тускай эртем чок болган таварылгада, түр курстарга өөредилгени эрткеп шынзылганы алыры чугула. Ындыг курстар Кызылдың автоорук техникумунда, Тыва университеттиң политехниктиг факультединде, «Тываконсалтинг» өөредилге төвү база «Тываавтотранс» акционер ниитилел черинде тургустунган болгаш ажылдап турар. Россия Федерациязының Транспорт яамызының болгаш Күш-ажыл яамызының 1994 чылдың март 11-де № 13/П дужаалын езугаар транспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының болгаш специалистериниң ажылынга таарыжып болурунуң дугайында аттестацияны эртер. Ону эртерде база-ла үстүнде айыттынган өөредилге курстарынга өөренгеш, тускай комиссияга аттестация шылгалдазын эртер болгаш ооң тускай шынзылганы алыр. Ол шынзылганың хоолгазын база инспекцияга дужаар. Даразында херек чүүл — бүдүрүлге чериниң автотранспортунуң техниктиг ажаалдазының болгаш септелгезиниң чорударының дүрүмүнге дүүштүр баазазының барының болгаш дериг-херекселдериниң дугайында шынзылганы эккээри болур. Ынчаарга боттарының күжү-биле техниктиг ажаалда болгаш септелгени чогуур деңнелинге чедир тургузуп шыдавас ийи-чаңгыс машиналыг арат ажыл-агыйлар, биче бүдүрүлгелер болгаш сайгарлыкчылар ону кылып шыдаар бүдүрүлгелер-биле керээни чарып алгаш, хоолгазын көргүзер. Ындыг таварылгада, оларның машина бүрүзүнге сервис дептержигежиниң турары албан. Ону Тыва Республиканың Чазааның айтыышкыны-биле тургускан.

Бо бүгү документилерни киирген ниң соонда, транспорт инспекциязы ону бүгү талазы-биле 30 хонуктуң дургузунда өөренип көргеш, өртээн төлээн соонда, ам лицензияны тыпсыр. Ооң өртээниң үндезини — күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээли болуп турар. Ынчангаш күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээли өскерлирге, ооң өртээнге база индексацияны кылыр. Чижээ, амгы үеде ГАЗ-53 маркалыг автомашинаның бир чылда лицензиязының өртээ 165000 рубль болуп турар. А кажан күш-ажылдың төлевириниң адаккы хемчээли 10 хууга өзер болза, ол өртек 181500 рубльге чедир өзер. Лицензия өртээ өспээн турда, дарый лицензияны кылдыртып алырын ажыл-агыйның, бүдүрүлгелерниң, албан организацияларның удуртукчуларынга сүмелеп тур бис.

Владимир КЫЗЫЛ-ООЛ.
РТИ-ниң Тыва Республикада салбырының автотранспорт килдизиниң начальниги.

Уттундурбас

ӨӨРҮМНҮ САКТЫП ОРА...

Григорий Найданович Дарма — улус өөредилгезиниң тергиини, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың база хөй санныг хүндүлел, мактал бижиктерниң эдилекчизи. Ада-чурт камгалакчыларының хүнү — февраль 23-те ол 70 харлаан. Кызылдың ийи дугаар школазын 50 чыл бурунгаар дооскаш, башкылап эгелээн. Ынчангаш эш-өөрүнүң дугайында мынчаар сактып чугаалаан.

— Кызылдың ийи дугаар школазын 50 чыл бурунгаар 19 кижи доостувус. Олардан 11 кижи Ленинградтың күрүне университединче өөренип кирген. Бышкан билигниң аттестады-биле кады бир кижи алдын, дөрт доозукчу мөңгүн медальдарны холга алды. Алдын медальдыг Андрей Чычаан-оол, мөңгүн медальдарлыг Юрий Аранчын, Алексей Делгер-оол, Шулуу Сат, Александр Төгүй-оол (сөөлгү ийи кижи бистиң аравыста ам чок) доосканнар.

Бистерни соңгаартан чаладып келген башкылар өөредип, кижизидип турдулар. Өөреникчи кижи бүрүзү бүгү тала-биле сайзыралдыг болзун дээш, башкыларывыс бүгү-ле чүүлдерге өөредип турган болдур ийин. 50 чыл бурунгаар школаны кады дооскан өөрүмден хоомай кижи черле турбаан, үнмээн-даа. Шупту эртем-билигже чүткүлдүг болгаш, хөй кезии дээди эртемни чедип алгаш, Тываның улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга, аныяк республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун кииргеннер. Шулуу Сат, (ам аравыста чок), Юрий Аранчын, Монгуш Кенин-Лопсан, Зоя Чадамба дыл, төөгү эртемнериниң докторлары, кандидаттары болганнар. Алдын медаль-биле дооскан Андрей Чычаан-оол партия, совет, парлалга органнарынга ажылдап чораан. Борис Чюдюк улус өөредилгезиниң шугумунга, Советтерге ажылдап чорааш, эртем ажылынче шилчип, шүлүк, чогаал бижип чоруур апарды. Төөгү эртемниң ам доктору Монгуш Кенин-Лопсан улустуң чогаалчызы атка четкен, Тывада Хамнар ниитилелиниң президентизи, хамнар ажылының талазы-биле АКШ-тың делегей чергелиг шаңналының эдилекчизи, эртеми-даа баш ашкан, ат-сураа-даа делегейде сурагжаан кижиле болгай. Доктор Юрий Аранчынга академик атты тывысканын дыңнап, номчуп чор мен. Тываның баштайгы доктору Шулуу Чыргал-оолович Сатты тыва чон кайын уттур. Мөңгүн медальдыг дооскан Алексей Делгер-оол эртем ажылын кылып чор. ТР-ниң алдарлыг башкызы Куулар Оргу — дыл талазы-биле эртемден, дыка хөй чылдарда Кызылдың күрүнениң педагогика институдунга башкылаан. Лидия Уйнук-Кара, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Маады Парынмааның өөнүң ишти Парынмаа Таан-оол, Сарыг-кыс Монгуш алдарлыг башкылар болганнар. Өөрүвүстен Ондар Доржу, Сат Доржу, Константин Конга, Валентина Өшкү-Саар, Куулар Оргу база чок апарган. Ат-сывы астыгып, демдеглеттинмейн барган чаңгыс классчыларым бар болза, мени өршээп-ле көрүңер, 70 хар чеде бээрге, кижи уттуучал-даа апаар-дыр ийин.

Назы-хары бистен шала бичии чаңгыс классчывыс, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Наталья Тараа-Кунгаалай-биле кайывыс-даа башкының дээди эртемин чедип ап, улус өөредилгезиниң тергииннери, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың, хөй санныг хүндүлел, мактал бижиктерниң эдилекчилери. Самагалдайның хүндүлүг хамаатылары болуп, бурунгу Тываның төвүнде кожа-хелбээ амыдырап, чурттап чор бис. Абаканның, Кызылдың педагогика институттарын дооскаш, Эрзин, Барыын-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем кожууннарга школа директорлап, өөредилге килдистерин эргелекчилеп, инспекторлап ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үндүм. Район Советиниң депутады, партия, комсомол райкомнарының кежигүнү болуп-даа чордум. 1992 чылдан бээр Тес-Хем кожууннуң пенсионерлер даргазы хөй-ниити даалгамны күүседип чор мен. Өөм ишти база хоочун башкы «Ус-шевер, алдын холдарлыг» дирткен Кидиспей Сенгилдиговна Куулар-биле (ол ам аравыста чок) дөрт уругну өстүрүп, кижизидип кагдывыс.

70 чылды чурттап эрткеш, 50 чыл бурунгаар школаны кады дооскан өөрүмнү сактып ора, аныяк-өскенге чагыым-на бо: арага-дарыга сундукпаңар, эп-найыралдыг, эртем-билигже чүткүлдүг, күш-ажылга ынак болуңар, ада-иеңерни хүндүлеп чоруңар.

Григорий ДАРМА.
Күш-ажылдың хоочуну.

КАИ дыңнадыы

ОЗАЛ-ОНДАКТАН ЧАЙЛААР ДИЗЕ...

Кыш эртип, хар эрип эгелээнинден оруктар дошталып, транспортка чорууру ондактыг болу берген. Ооң-биле черге-лештир, чазын автооруктарда чоруп турар машиналарның саны көвүдээн.

Оларның хөй кезии гаражтарга кыштаан болгаш чамдык чолаачыларның машина чорударының арга-дуржулгазы уттундура-даа берген чадавас. Автооруктарга болуп турар озал-ондактың бештиң бирээзи-ле автотранспортка ынактарның талазындан болуп турарын сагындырып каары артык эвес. Ол колдуунда чолаачыларның буруузундан болуп турар. Ол дээрге, орук транспортунга болуп турар озал-ондактың 30 хуузу-дур.

УАЗ-31512 машинаның чолаачызы О. А. Куулар Чехов кудумчузунуң соңгу чүгүнче чоруп оргаш, Ленин кудумчузу-биле чоруп орган П 9792 НБ күрүне дугаарлыг машина «Рейсерни» кол орук-биле эрттирер тургаш, үскүлешкенинден материалдыг когаралга чедирген. Орук шимчээшкининиң шын сагып чоруур болза, орукка озал-ондак болбас ужурлуг. Орукка болуп турар озал-ондактың сан-чурагайын ап көөр болза, үр чылдарда чолаачылап келген кижилер, чаа чолаачылаан чолаачылардан хөй озал-ондакты кылып турар. Бо чылдың февраль 15-те Кызыл—Ак-Довурак оруунга КамАЗ-55111 машинаның чолаачызы удур чоруп орган кожуглуг КамАЗ-55111 машина-биле үскүлешкен. Түңнелинде, чолаачы, кады чораан 2 пассажир ол-ла черинге өлген. ВАЗ-2102 машинаның чолаачызы О. Д. Салчак «авиадолгандырыг» районунга машинаны башкарып шыдавайн баргаш, удур чоруп орган ЗАЗ-968 машинаның чолаачызы В. С. Петухов-биле үскүлешкен. Кайы-даа машина үрелген.

Чолаачыларның талазындан болуп турар корум-чурум үрээшкининиң бир кол чылдагааны — транспортту эзирик башкарып чорааш, озал-ондакты болдуруп турары. Ол дугайын чаңгыс эвес удаа бижип турдувус. Кызыл кожууннуң санитар-эпидемиологтуг станциязының УАЗ-31512 машиназының чолаачызы В. Г. Рамм Балгазынның Дружба кудумчузунга чоруп оргаш, орук кежип чыткан А. М. Козыревти тавартыпкан. Кемдээшкинден ол кижи эмнелгеге өлген. Чолаачы озал-ондак болган черден дезипкеш, орукка эзирик чоруп оргаш, туттурган.

Февраль айда КАИ-ниң ажылдакчылары «Чадаг чорумал» деп аттыг операцияны организастап эрттирген. Ооң түңнелинде, кудумчунуң кешпес ужурлуг черинден эртер, светофорга чагыртпас хамаатыларның саны эвээжевээн. Эзирик ийи кижи машина адаанче кирген. Ол хемчеглерниң түңнелинде, 266 чадаг кижилерни торгаан, эзириктер сергедир черже 15 кижини чедирген. Чадаг кижилерниң буруузу-биле автотранспорттуң 4 озал-ондаа болган, оларның 2-зи эзирик кижилерниң буруузу-биле болган. Каа-Хем кудумчузунда 36 дугаарлыг бажыңның дужунга УАЗ-452, В896АВ күрүне дугаарлыг автомашинаның чолаачызы Н. В. Титов чоруп оргаш, эзирик чадаг кежип чыткан В. К. Тихоновту тавартыпкан. Бажы кемдээни-биле ону эмчиге аппарып чыттырган. ВАЗ 2106 автомашинаның чолаачызы Д. В. Королев орук шимчээшкининиң чурумунуң 14.1 дугаарлыг пунктузун хажыткан. Ында бижип турары болза: «Чадаг кижилерниң кежер ужурлуг черинде светофор ажылдавайн турар болза, транспортту башкарып чораан чолаачы чадаг кижилерге орукту чайлап бээр ужурлуг». Чолаачы Д. В. Королев Кочетов кудумчузун кежип чыткан Женя Антуфьеваны тавартыпкан. Түңнелинде, бичии оолду аар кемдээшкинниг эмчиге чедирген.

Озал-ондакка таваржып турар чадаг кижилер колдуу шуптузу эвес-даа болза, кудумчу кежериниң хажыдыышкынын кылып турарлар. Калинин кудумчузунга хамааты О. Н. Железнев удур чоруп орган машинаның мурну-биле хеп-хенертен кежип чыткаш, машинага тавартыпкан. Бо таварылгада, Железнев эзирик чораан, аар кемдээшкинниг кижини эмчиге чедирген. Чолаачылар, чадаг кижилер орук шимчээшкининиң чурумун шын сагыыр болза, дыка хөй озал-ондак амыдыралдан чайлаттынар.

Хаажык ЭРЕС-ООЛ.
ТР-ниң ИХЯ-ның КАИ килдизиниң начальниги.

Кысказы-биле

КУРСТАР

Кожууннарның өөредилге килдистериниң эге класстар методистериниң курстары Педагогика эртемнери сайзырадыр институтка болган.

Курстуң кол сорулгазы — методистерниң кылып чорудар ажылдарының кол угланыышкыны база кадык-чаагай амыдырал дээш, экология талазы-биле ниити билиглер болгаш программалар. Методистер планнаттынган шупту 48 шакты долузу-биле өөренгеннер. Эң-не ажыктыг, солун чаа чүүлдерни өөреткен лекторларга ПЭСИ-ниң ректору О. М. Дамчай, проректор А. С. Ооржак, психолог Н. С. Монгуш, Г. Н. Феоктистованы хамаарыштырып, методистер боттарының анкеталарынга үстүнде бижиттинген лекторларның лекцияларын эки деп үнелээннер. Эртемден Тарасовтуң арга-дуржулгазы-биле канчаар ажылдап турарын, ол ажыл-чорудулга дугайын № 9 школа-гимназияның директору В. О. Дөмүр-оол, өөредилге эргелекчизи О. Х. Ховалыг методистерге тапыштырган. Ол-ла арга-биле шенелдеде ажылдап турар эге класс башкылары боттарының 6 ажык кичээлдерин методистерге көргүскеннер. Түңнелинде, кичээлдерниң сайгарылгазын кылып, арга-дуржулга солушканнар. Ынчангаш чаа арга-дуржулга-биле канчаар ажылдап турарын көргүскен эки хүлээп алыышкыны дээш методистер № 9 школа-гимназияның администрациязынга өөрүп четтиргенин илереткеннер. Ол ышкаш «Чылдың башкызы-95» деп эге атка төлептиг болган класс башкылары М. М. Баулиев, З. В. Климентовская, М. А. Юшманов оларның көргүзүг кичээлдерин видеофильмге бижээнин методистер сонуурган көрген болгаш ол кичээлдерни сайгарган. Республиканың эге класстар методистеринге курстарны доктаамал чорударын дилээннер.

Елена ШАРАВИН.
Педагогика эртемин сайзырадыр институттуң эге класстар методизи.

БЕЛЕКТЕРНИ ТЫВЫСКАН

Чырык черге чурттап чорааш, кижи күжүр чүнү көрбес дээрил аап. Ылаңгыя бертик-межелге таварышканнарны көргеш, бо кижиниң сагыжы аарып, кээргей бээр.

Шамбалыгның музыка урап чүүл школазының залынга инвалидтер, пенсионерлер доллур олурупкан. Башкы С. Дандар аарыглардан канчаар камгаланырының дугайында беседаны кылган соонда, клуб чөвүлелиниң болгаш урап чүүл школазының артистериниң концерти болган. Ылаңгыя Б. Сайынның, А. Айыжының «Авамга», уруглар ансамблиниң «Шамбалыгга аалдап келем» деп ырларын, танцы бөлүүнүң ойнааны «Полька»зын көрүкчүлер сонуургааннар. Дыштанылга кежээзинге Шамбалыг суму чагыргазы инвалид 11 бичии уругларга, арат ажыл-агыйлыг А. К. Ондар 38 инвалидтерге белектерни тывыскан.

Сара ДАНДАР.

АМ-ДАА ООЖУРГАВААН

Өвүр кожууннуң ИХК-ниң истелге албанының эргелекчизи, милицияның майору С. Алдын-оолдуң кыска дыңнадыы-биле алырга мындыг.

Эрткен 1996 чылдың иштинде кем-херек үүлгедиишкиниң 37-зин судче киирип, ук херектерни шиитпирлээп, арткан кем-херек үүлгедиишкиннерин аңгы-аңгы чылдагааннар-биле соксаткан. Ниитизи-биле беш өлүрүкчү херектер чыл иштинде көрдүнген болгаш, ажык судка берген.

Кожуунда мал оорлаар чорук ам-даа оожургаваан дээрзин дүвүрел-биле демдегледи. Кожазы Моолдан оорлар колдуунда туттурбайн турар.

Чоокта чаа Бай-Тайга кожуундан кем-херек кылгаш, шииттирип чораан 5 кижи сүлчээлешкеш, Чаа-Суурдан малдар оорлап алгаш, туттурган. Оларның бирээзи моон мурнунда алды удаа өлүрүкчү херек кылган болгаш ону онза айыылдыг херек үүлгедикчизи деп чарлаан турганы илереттинген. Ол оорларга хамаарыштыр истелге чоруп турар. Бо чылдың эрткен айларында 62 кижи эзириктер сергедир черге кирген.

Бистиң корр.

Төлээлекчилерниң тус чер Хуралының депутадының эрге-байдалының дугайында

Тыва Республиканың Хоойлузу

Дээди Хурал 1996 чылдың декабрь 24-те хүлээп алган. 1997 чылдың февраль 27-де дагын катап хүлээп алган.

I ЭГЕ
НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Төлээлекчилерниң тус чер Хуралының депутады

Төлээлекчилерниң тус чер Хуралының депутады (моон ыңай — төлээлекчилер Хуралының депутады дээн) тус черниң бот-эргелелиниң төлээлекчи органында соңгукчуларның бүрүн эргелиг төлээзи боон турар.

Төлээлекчилер Хуралының депутадынга ооң бүрүн эргелерин шаптык чокка база чогумчалыг боттандырарынга, эргелерин, ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун камгалаарынга байдалдарны магадылап турар.

Бодунуң ажыл-чорудулгазынга төлээлекчилер Хуралының депутады Тыва Республиканың Конституциязы-биле, Россия Федерациязының Конституциязы-биле, бо Хоойлу, Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле удуртулга болдурар.

2 чүүл. Төлээлекчилерниң тус чер Хуралының депутадының эрге-байдалының дугайында хоойлужудулга

Төлээлекчилерниң тус чер Хуралының депутадының эрге-байдалын Тыва Республиканың Конституциязы-биле, бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың база Россия Федерациязының өске-даа хоойлужудулга актылары-биле тодарадыр.

3 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының бүрүн эргелериниң хуусаазы

Төлээлекчилер Хуралының депутадының бүрүн эргелери соңгаан соонда ону бүрүткээн хүнүнден эгелээр болгаш төлээлекчилер Хуралының чаа чыыжының ажылы эгелээн үезинде соксаар.

Төлээлекчилер Хуралының соңгуткан албан-дужаалдыг кижизиниң бүрүн эргелери ооң албан-дужаалынга кирген хүнүнден эгелээр болгаш албан-дужаалга чаа соңгуткан кижиниң албан-дужаалынга кирген хүнүнде соксаар.

Төлээлекчилер Хуралының депутадының бүрүн эргелерин өске кижиге дамчыдып берип болбас.

Бүрүн эргелерниң доктааттынган хуусаазын бүрүн эргелерниң эртип турар хуусаазының дургузунда өскертип болбас.

4 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының шынзылгазы

Төлээлекчилер Хуралының депутады бодунуң бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда ооң ажыглап эдилеп чорууру ал-бодун база төлээлекчилер Хуралының депутадының бүрүн эргелерин бадыткап турар документизи болуп турар шынзылгалыг болур. Шынзылганың дугайында дүрүмнү, ооң хевирин болгаш бижилгезин Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар.

5 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының эрге-байдалының албан-дужаал байдалы-биле дүүшпези

Тус чер чагыргазының даргазы болгаш ооң оралакчылары, тус чер чагыргаларының структура салбырларының удуртукчулары, а ол ышкаш шииткекчилер база прокурорлар төлээлекчилер Хуралдарының депутаттары боон болбас.

6 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

Төлээлекчилер Хуралының депутадының бүрүн эргелерин:

а/ төлээлекчилер Хуралының депутадының бүрүн эргелерин дүжүрер дугайында ооң хуузунда билдириишкини киргенде;

б/ ажылы хоойлу езугаар төлээлекчилер Хуралының депутадының бүрүн эргелерин боттандырары-биле дүүшпес албан-дужаалга соңгуткан азы томуйлатканда;

в/ доктаамал чурттаары-биле кожууннуң, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның девискээрлеринден үнүп чорупканда;

г/ төлээлекчилер Хуралының депутадын дедир кыйгыртканда;

д/ төлээлекчилер Хуралының депутады болуп турар кижиге хамаарыштыр судтуң буруудаткан шиидкели хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээнде;

е/ төлээлекчилер Хуралының депутадын судтуң шиитпири-биле бодун башкарнып шыдавас деп көргенде;

ж/ төлээлекчилер Хуралының депутады өлген таварылгада;

з/ Тыва Республиканың хамаатызы эргезин чидирген таварылгаларда хуусаа бетинде соксадыр.

7 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының соңгукчулар-биле бот-боттарынга хамаарылгазы

Төлээлекчилер Хуралының депутады бодунуң округунуң соңгукчулары-биле харылзааны тудар, оларның мурнунга харыысалгалыг болгаш отчеттуг болур.

Тус чер чагыргалары округтуң соңгукчулары-биле ужуражылга эрттирер кылдыр эргежок чугула байдалдарны хандырып бээр. Ооң дилээн езугаар соңгукчулары-биле азы хөй-нийти организацияларының кежигүннери-биле ооң ужуражылгазын эрттирери үезиниң болгаш болур чериниң дугайында хамаатыларга чарлап дыңнадыр, бажың-балгатты халаска айтып бээр.

Төлээлекчилер Хуралының депутады аңаа кирген саналдарны, билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны чугаалажып көөр, оларны чогуур органнар база албан-дужаалдыг улус өй-шаанда шиитпирлээри-биле хемчеглерни алыр, хамаатыларны хүлээп алыр, тус чер бот-башкарылгазының чогуур органнарынга саналдарны киирер.

Төлээлекчилер Хуралының депутады бодунуң ажылының дугайында, соңгулда мурнунуң программазының күүселдезиниң чорып турарының дугайында округтуң соңгукчуларының мурнунга отчедун чылда бирээден эвээш эвес катап бээр.

Соңгукчуларның негелдези езугаар төлээлекчилер Хуралының депутадының ээлчег чок отчедун эрттирип болур.

8 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадын дедир кыйгыртыр чурумунуң дугайында

Төлээлекчилер Хуралының депутадын дедир кыйгыртыр чурумун Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле таарыштырар.

II ЭГЕ
ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ КОЛ-КОЛ МАГАДЫЛАЛДАРЫ

9 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының эргелери

Төлээлекчилер Хуралының депутады төлээлекчилер Хуралының хуралдарынга база составынга бодунуң соңгуткан ооң органнарының ажыл-чорудулгазынга киржир ужурлуг.

Төлээлекчилер Хуралының депутады хуралга киржир аргазы чок болган таварылгада, ол дугайында даргазынга дыңнадыр.

Төлээлекчилер Харлының депутады хуралга чугаалажып көрүп турар бүгү-ле айтырыглар талазы-биле бадылаар эргелиг болур.

Төлээлекчилер Хуралының депутады:

— төлээлекчилер Хуралының органнарын соңгуур болгаш оларга соңгудар;

— төлээлекчилер Хуралының тургузуп турары органнарның персоналдыг составының болгаш төлээлекчилер Хуралының соңгууру албан-дужаалдыг улустуң кандидатураларының талазы-биле бодунуң санал-бодалын чугаалаар;

— хүн айтырыының талазы-биле, чугаалажыр айтырыгларның чурумун болгаш алыс утказының талазы-биле саналдарын база эскериглерин чугаалаар;

— төлээлекчилер Хуралынга чугаалажып көөрү-биле айтырыгларны саналдаар;

— санал-оналдар бээринге киржир, негелделерни киирер, илеткелчилерге, а ол ышкаш хуралга даргалакчы кижиге айтырыгларны салыр, харыы бээрин негээр болгаш оларга үнелелди бээр;

— бодунуң саналдарын үндезилеп база бадылаашкынның чылдагааннарының талазы-биле чүве чугаалаар, тайылбыр бээр;

— төлээлекчилер Хуралының актыларының төлевилелдеринге бижимел эдилгелерни киирер;

— төлээлекчилер Хуралының хуралдарынга хамаатыларның чагаа-бижиктерин номчуп таныштырар;

— төлээлекчилер Хуралының база ооң органнарының хуралдарының стенограммаларында болгаш протоколдарында бодунуң чугааларының сөзүглелдери-биле таныжар эргелиг.

Санал-оналдарны соксатканы-биле холбаштыр, хуралга чүве чугаалавайн барган төлээлекчилер Хуралының депутады бодунуң чугаазының сөзүглелин, а ол ышкаш чугаалажып көрүп турар айтырыгның талазы-биле бижимел хевир-биле киирген саналдарын болгаш эскериглерин даргалакчыга дамчыдып бээр эргелиг.

Чугаалаар дээн чүүлдүң сөзүглелин хуралдың протоколунга кожар.

Төлээлекчилер Хуралының хуралынга төлээлекчилер Хуралының депутаттарының саналдарын болгаш эскериглерин төлээлекчилер Хуралының актыларын чедир ажылдап кылып база хүлээп ап турда, чугаалажыр болгаш өөренип көөр.

Оларны хүлээп алырындан ойталаанда, төлээлекчилер Хуралының депутадынга үндезинниг харыыны бээр.

Бо чүүлде айыткан эргелерни боттандырарының чурумун бо Хоойлу-биле болгаш төлээлекчилер Хуралының Регламентизи-биле доктаадыр.

10 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының негелдези

Төлээлекчилер Хуралының депутады азы төлээлекчилер Хуралының депутаттарының бөлүү төлээлекчилер Хуралынга чугаалажып көөрү-биле төлээлекчилер Хуралының даргазынга, чагырга даргазынга, килдистерниң база эргелелдерниң удуртукчуларынга, а ол ышкаш кожууннуң девискээрлеринде туруп турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларынга негелдени киирер эргелиг. Негелдени бижимел-биле киирер болгаш төлээлекчилер Хуралынга номчуп дыңнадыр.

Төлээлекчилер Хуралының негелдезин хүн айтырыынга дораан киирер болгаш ооң талазы-биле доктаал хүлээп алыр.

Негелде алган улус черниң бот-эргелел органы азы албан-дужаалдыг кижизи үш хонук хуусаадан эрттирбейн, аас-биле азы бижимел-биле харыылап бээр ужурлуг.

11 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының болгаш ооң органнарының даалгаларын күүседиринге төлээлекчилер Хуралының депутадының киржилгези

Төлээлекчилер Хуралының депутады оларның эргелеринге дүүштүр төлээлекчилер Хуралының база ооң органнарының даалгаларын күүседир хүлээлгелиг.

Төлээлекчилер Хуралының депутады төлээлекчилер Хуралының азы ооң органнарының даалгазы-биле тус черниң бот-башкарылга органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, хөй-нийти каттыжыышкыннары Тыва Республиканың хоойлуларын база төлээлекчилер Хуралының шиитпирлерин канчаар күүседип турарын хынаарынга киржир ужурлуг.

Төлээлекчилер Хуралының депутады даалгаларны күүсеткен түңнелдериниң дугайында төлээлекчилер Хуралынга азы ооң органнарынга тус-тузунда дыңнадып айыткаар, а ол ышкаш илереттинген четпестерни чайладырының талазы-биле саналдарны киирер.

12 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының күрүне болгаш хөй-нийти организацияларынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге баар база албан-дужаалдыг улустуң хүлээп алыышкынынга кирер эргези

Төлээлекчилер Хуралының депутады төлээлекчилер Хуралының депутадының шынзылгазын көргүскенде, ооң соңгулда округунуң девискээринде турар бүгү-ле күрүне болгаш хөй-нийти органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга оларның кымга хамаарышканындан хамаарылга чокка, шуптузунга баар эргелиг.

Бодунуң ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле төлээлекчилер Хуралының депутады бодунуң округунуң девискээринге күрүне база хөй-нийти органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары болгаш албан-дужаалдыг кижилери ону бирги ээлчегде хүлээп алган турар ужурлуг ындыг эргелиг боор турар.

13 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының тургускан айтырыгларын чугаалажып көөр талазы-биле албан-дужаалдыг улустуң хүлээлгелери

Төлээлекчилер Хуралының депутадының айтырыг тургузуп барганы, соңгулда округунуң девискээринде туруп турар бүгү-ле күрүне база хөй-нийти органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижилер ооң айтырыгларынга харыылап бээр азы ооң айтырган документилерин база сан-медээлерин бээр ужурлуг.

Айтырыгны хынаары азы немей өөренип көөрү, эргежок чугула апарганда, органнарның удуртукчулары ол дугайын төлээлекчилер Хуралының депутадынга үш хонук хуусаада дыңнадыр ужурлуг. Төлээлекчилер Хуралының депутадынга түңнел харыыны төлээлекчилер Хуралының депутадынга тургускан айтырыын алган хүнүнден бээр бир ай хуусаадан орайтатпайн бээр.

Төлээлекчилер Хуралының депутады бодунуң тургусканы айтырыгларын чугаалажып көөрүнге шуут дорт киржир эргелиг.

14 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадынга салдар чедиргени дээш харыысалга

Бодунуң хүлээлгелерин күүседиринге төлээлекчилер Хуралының депутадынга шаптыктаар, чок болза кандыг-бир шиитпир хүлээп алырынче албадаар сорулга-биле аңаа салдар чедирер, албан-хүлээлгелерин күүседип турда, ону дорамчылаар болза, Хоойлу-биле доктааттынган харыысалгага онаажыр.

15 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадын харыысалгага онаары

Төлээлекчилер Хуралының депутадын Тыва Республиканың прокурорунуң чөпшээрежилгези чокка чогуур муниципалитет тургузуунуң девискээринге тудуп хоргадап (кем-херек үүлгеткен ол черинге тудуп алган таварылгалардан аңгыда), чурттап азы ажылдап турар черинге үжеп-чиндип, бажыннап, кеземче харыысалгазынга киирип болбас.

Чөпшээрежилге бээрде, Тыва Республиканың прокуроору ол дугайында төлээлекчилер Хуралынга дыңнадыр хүлээлгелиг.

16 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадын бүдүрүлге азы албан-ажылында хүлээлгелеринден хостаары

Төлээлекчилер Хуралының депутады бодунуң бүрүн эргелерин бүдүрүлге, албан ажыл-чорудулгазын үспейн, боттандырар.

Төлээлекчилер Хуралының депутадын төлээлекчилер Хуралының хуралдарын эрттирери-биле холбаштыр, төлээлекчилер Хуралының комиссияларының ажылының үезинде хостаарының хуусаазын айыткан дыңнадыышкынга үндезилээш, өнчүнүң бүгү-ле хевирлериниң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының администрациялары бүдүрүлге азы албан-ажыл хүлээлгезинден хостаар.

17 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан чарыгдалдарны төлээри

Хоойлужудулга-биле доктааттынган таварылгаларда болгаш чурум-биле төлээлекчилер Хуралының депутадынга Төлээлекчилер Хуралының депутадының ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан бүгү-ле чарыгдалдарны, ооң иштинде айла ортумак ажыл төлевирин база сургакчылаар акшазын тус чер бюджединиң күсели-биле төлеп бээр.

18 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының орукка чорууру эргези

Төлээлекчилер Хуралының депутады чогуур муниципалитет тургузуг девискээринге таксиден аңгыда, автомобиль, суг транспортунга болгаш хоорайның пассажир транспортунуң бүгү-ле хевиринге халас чоруур эргелиг.

19 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының органынга соңгулдалыг албан-дужаалга соңгуткан төлээлекчилер Хуралының депутадының күш-ажылчы эргелерин магадылаары

Төлээлекчилер Хуралының органнарынга соңгулдалыг албан-дужаалга ону соңгааның ужурунда ажылындан хостаткан төлээлекчилер Хуралының депутадынга, соңгулдалыг албан-дужаалга ооң бүрүн эргелери доозулган соонда, мурнуку ажылын (албан-дужаалын) катап бээр, а ол чокта — олла черинге аңаа дең чергелиг өске ажылды азы ооң чөпшээрели-биле өске бүдүрүлгеге, албан черинге, организацияга ындыг дөмей ажылды тып бээр.

Төлээлекчилер Хуралының депутадының төлээлекчилер Хуралының соңгулдалыг албан-дужаалга ажылының үезин муниципалитет албанының дугайында хоойлужудулга-биле дүүштүр чиигелделер болгаш магадылалдар бээринге барымдаалаар стажынга киир санаар.

III ЭГЕ
БО ХООЙЛУНУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИН КҮҮСЕТПЭЭН ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

20 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының хоойлу езугаар негелделерин күүсетпээни дээш харыысалга

Төлээлекчилер Хуралының депутадының хоойлу езугаар негелделерин тус черниң бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары күүсетпээнде, чок болза, ооң ажылынга шаптык каткан болза, а ол ышкаш информация бээриниң бо Хоойлу-биле доктааткан хуусааларын сагываанда азы өжегээр меге информация бергенде, бир эвес кылган үүлгедии дээш кеземче херээн көргүзериниң барымдаалары чок болза, суд чуруму-биле онааганы, ажыл төлевириниң үштен онга чедир эң кудуку хемчээли-биле торгаал кылдыр оларга административтиг харыысалга онаар.

21 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге салдар чедиргени дээш харыысалга

Депутат бодунуң хүлээлгелерин күүседип турда, төлээлекчилер Хуралының депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге шаптык кадар сорулга-биле салдар чедиргени, чок болза кым-бир кижиниң эрге-ажыынга ажыктыг шиитпир хүлээдип алыксаар болза, бир эвес үүлгединде кеземче хемчээлиниң барымдаалары чок болза, суд чуруму-биле онааганы ажыл төлевириниң үштен онга чедир эң кудуку хемчээли-биле торгаал хевирлиг административтиг харыысалга онаар.

22 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадының дээп болбас эргезин үрээни дээш база ат-алдарынга болгаш төлептиг чоруунга семээни дээш харыысалга

Төлээлекчилер Хуралының депутадын ажыы-биле дора көргени, а ол ышкаш бодунуң хүлээлгелерин күүседип турда, ону хуузунда дора көргенде, а ооң-биле бир дөмей, төлээлекчилер Хуралының депутадынга хамаарыштыр нүгүлдээнде, чок болза, ооң ажыл-чорудулгазының дугайында хажыткан информация чарлап тарадырга, кеземче харыысалгазын онаар.

Төлээлекчилер Хуралының депутадының дээп болбас эргезиниң айтырыгларын таарыштырар бо Хоойлунуң дүрүмнерин үрээрге, кеземче харыысалгазын онаар.

23 чүүл. Төлээлекчилер Хуралының депутадынга күш-ажылчы эргелериниң магадылалдарын үрээни дээш харыысалга

Төлээлекчилер Хуралының депутаттарының бо Хоойлу-биле доктааткан күш-ажылчы эргелериниң магадылалдарын, а ол ышкаш бо Хоойлу-биле айыткан улустуң бүрүн эргелери доозулган соонда, оларның эргелерин бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның албан-дужаалдыг улузу үрээнде, бир эвес үүлгединде кеземче херээнин барымдаалары чок болза, суд чуруму-биле онааганы ажыл төлевириниң үштен онга чедир эң кудуку хемчээли-биле торгаал хевирлиг административтиг харыысалга онаар.

24 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри

Бо Хоойлу ону парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. ООРЖАК.**
Кызыл хоорай. № 708.
1997 чылдың март 18.

Экологтуг конкурс

«БОЙДУСКА ХАНЫ ЫНАКШЫЛ-БИЛЕ»

Конкурстар... Олар тема талазы-биле янзы-бүрү болгулаар. Ону кижи бүрүзү сонуургап, аңаа киржиксээр.

Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызы «Бойдуска ханы ынакшыл-биле» деп конкурсту чарлап турар. Ону чарлавас-даа арга чок. Долгандыр-дескиндир көре кааптыңар даан, Тывавыс бойдус талазы-биле кайы хире чараш-тыр, кайы хире байлак-тыр. Республикада үнүштерниң амгы үеде 1782 хире хевири, янзы-бүрү хевирниң 330 хире хевири, балык-байлаңның 30 ажыг хевири бар. Ооң ыңай чүгле сүт чемиштиглерниң 81 хевири санаттынып турар. Бойдустуң чаялгазы — дириг амытаннарның янзы-бүрү хевирлерин чеже дээр боор.

Ынчангаш ук конкурсту тыва черге, ооң дириг амытаннарынга, үнүштеринге тураскааткан. Сорулгазы — республиканың чурттакчы чонунуң, аныяк-өскенниң болгаш школачыларның аразынга экологтуг билиглерни нептереддири, бойдусту болгаш ооң курлавырларын камгалаарының айтырыгларынче хөй нийтиниң кичээнгейин хаара тудары. Нийтизи-биле бойдус кончуг хирлеңгичел, балыглаңнычал болгаш үрелиичел. Ылаңгыя кижилерниң күш-ажылы чамдыкта дириг амытаннарга база үнүштерге канчаар-даа аажок багай, харын-даа өлүмнүг салдарны чедирип турар деп чүве биллингир. Бодап-даа көрүнерден, куштарның, дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң хөй-хөй хевирлери шуут чидериниң кырында келген. Ылаңгыя сапсан, далай эзири, ак, кара дуруяа, ирбиш, кара бөрү Делегейниң Кызыл дептеринде, РФ-тиң болгаш ТР-ниң Кызыл дептерлеринде кирген.

Ол бүгүнүң кол чылдагааннарының бирээзи — бойдуска тоомча чок хамаарылгадан болуп турар. Бистиң ада-өгбелеривистиң эки чаңчылдарын болгаш экологтуг культуразын амгы салгал херек кырында билбес, аңаа билдилии-биле өөретпейн, чаңчыктырбайн келген. Ол чорук база багай салдарны чамдык таварылгада чедирген. Ооң уламындан чамдык куштарның, дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң аттары безин уттундура берген. Бо талазы-биле тыва сөс курлавыры арта байлак болгай. Чижээлээрге, ында «кызыл бөрү», «кызыл кокай», «шөө бөрү», «чолдак ас», «солаңгы», «торлаа», «чодуу», «өрге-мунар», «чашкаалдай» дээн ышкаш аттар кирген. Чүгле өдүректиң он ажыг аттары бар: «боракчын», «алакчын», «ташпан», «кокууш», «шүнме», «калган кара», «ырыскан», «чагы», «тоймаш», «ораашкын», «алдын чүрек» болгаш оон-даа ыңай. Үнүштерни болгаш дириг амытаннарны улустуң ырларынга, аас чогаалга алгап, чораан. Уттундурганнарын тодарадыры — конкурстуң бир сорулгазы болгаш бистиң кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

Конкурсту 1997 чылдың дургузунда чорудар.

Конкурстуң негелдези — Тываның дириг амытаннарын, куштарын болгаш үнүштерин камгалаарының айтырыгларын уран-чечен арга-биле чырыдары, ооң амгы үеде байдалын тодарадыр. Ол бүгүнү рассказтарга, новеллаларга, тоолдарга, шүлүглелдерге, шүлүктерге, солун, сеткүүл жанрларынга илередир.

Конкурстуң киржикчилерин хар-назын талазы-биле кызыгаар чок. Күзелдиг кижи бүрүзү, ылаңгыя нийти билиг школаларының болгаш ПТУ-ларның сургуулдары, студентилер киржип болур.

Конкурска келген материалдарны сайгарып көөрү болгаш ооң түңнелдерин үндүрери-биле эртемденнерден, чогаалчылардан, журналистерден болгаш бойдус камгалал албан черлериниң база организацияларның специалистеринден тургустунган жюри комиссиязын тургузар.

Экологтуг конкурстуң тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны доктааткан:

I. Солуннар редакцияларының аразындан:

Бирги чер дээш 1 шаңнал — 1500000 рубль.

Ийиги чер дээш 1 шаңнал — 1000000 рубль.

Үшкү чер дээш 1 шаңнал — 500000 рубль.

II. Тус-тус киржикчилерниң аразындан:

Бирги чер дээш 1 шаңнал — 600000 рубль.

Ийиги чер дээш ийи шаңнал — кайызы-даа 400000 рубль.

Үшкү чер дээш ийи шаңнал — кайызы-даа 300000 рубль.

Ол ышкаш тускай шаңналдарны база тургускан.

Республика конкурузунче материалдарны «Конкурсче» деп бижээш, республика солуннарының редакцияларынче чорудар.

Деткикчилер болурун күзээннер акша-хөреңгизин дараазында адресче чорудар: 667000, Кызыл хоорай, Московская кудумчу, 2, ТР-ниң Бойдус камгалал яамызы, Р/с 141873 Кызыл хоорайның Нацбанкызының РКЦ МФО, 049304001 ИНК 1700000505.

Апрель — өртке удур шалыпчы ай

ЧАШТАНЧЫДАН...

Өрт талазы-биле чылда эң коргунчуг янзы-бүрү бойдустуң хай-халаптыг үелерин ап көөр болза, часкы, чайгы үе маңаа, шынап-ла, дүшкүүрлүг деп санаттынып турар.

Чүге дээрге, бирээде, чылыг дүжери-биле тайга-сыннарның, хову-шөлдерниң, даглар, хемнерниң хары, доңу эрип бадып, чер бүрүзүнге хемниң суу хемчээл ажыр көдүрүлгеш үерлеп, чурттакчылыг черлерни база өске-даа амыдырал хандырылгалыг объектилерни ажыглалдан үндүрүп, улуг когаралдарны чедирип болур. Ийиде, бо үеде хат-шуурган соксаал чокка уламчылаан соонда, хову-шөлдерге, одарбелчирге үнүш-үрезин, отъ-сиген өзеринге база часкы тарылгага улуг шаптараазынны кылыр. Үште, хар эрээни-биле ооң адаандан көстүп кээр бок-сак, кургаг оът-сиген кижилерниң оваарымча чок октапкан бичии таакпы көзүнден азы өртке удур дүрүмнерни хажыдып, ээн каапкан одаглардан, үрелик электри удазыннарының дээшкенинден улуг өрт өзкүп, ээн ховуларга, аргы-ыяштарга, малчын кыштагларга база хоорай-суурларга улуг айыыл-халапты эккеп турар. Ынчангаш кыш эртип, час келген соонда, улуг уйгудан одунган бойдустуң каас-чаражы кижиниң сагыш-сеткилин чеже-даа саймаарадыр болза, үстүнде айытканым үш айыыл-халаптан камгаланыр болгаш ону баш бурунгаар болдурбас хемчеглерни часкы, чайгы өрт дүшкүүрлүг үеде шыңгыызы-биле алыры чугула.

Ылаңгыя, өрт айыылы бо үеде чылдың кайы-даа үезинден артык, эң бедик деңнелде турарын эрткен чылдарның саннар-фактылары көргүзүп турар. Бо бүгүнү барымдаалап көргеш, Күрүнениң өртке удур албан эргелели бо чылдың апрель 1-ден апрель 30-ге чедир Тываның девискээринге өртке удур шалыпчы айны чарлаар дээш, белеткел ажылдарын чорудуп турар. А ооң кол салдынган сорулгазы — өрттерни баш бурунгаар болдурбас хемчеглерни республиканың девискээринге калбартыр, ону чон аразынга тайылбырлап, өртке удур дүрүмнерни суртаал ажылы-биле өөредир, ооң айыылын кижилерниң угаан-медерелинге ханызы-биле билиндирер, удуртукчу даргаларга харыылап турар объектилеринге өртке удур дүрүмнерни сагыыры болгаш ээ-харыысалгазын улгаттырарын негээри болур. Чүге дээрге, өрт өскүүчел, кээргел чок, хоралыг ыштыг, белен-селен өжүртүнмес база улуг когаралдыг болуп турары-биле айыылдыг.

Маңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Күрүнениң өртке удур албан эргелелиниң ажылдакчылары чуртталга оран-саваларын, бүдүрүлге база көдээ ажыл-агыйы, тудуг черлериниң өртке удур байдалын хынап, чон аразынга тайылбыр ажылдарын чорудуп турар. Өртке удур дүрүмнерни сагываан буруулуг кижилерге административтиг харыысалганы онаап, акша-төгериин казып, сагындырыгларны берип турар кадында-ла, дыка хөй черлерде өртке удур дүрүмнер хажыттынып турары хомуданчыг. Түңнелинде, өрттер соксаал чокка уламчылап, дыка хөй кижилерниң эт-севи, чурттаар оран-савазы, машина-техниказы өрттүң кызыл чалбыыжындан узуткаттынып турар. Маңаа хамаарышкан каш чижектен киирип көрейн.

Март 6-да Тожу кожууннуң Ырбан сумузунуң нефтебааза девискээринге бензин сөөртүр ЗиЛ130 өрттенген. Аңаа турган ийи хамаатыөрттүң чалбыыжындан 2-ги чадаңың өртеңин ап, эмчи дузазын алганнар. Өрттүң өскүп үнген чылдагааны машинага көстен камгаланыр тускай херексел чогу-биле, бензин бусталгаш, өрт өскүп үнген.

Февраль 25-те Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаананың Чурмит-Дажы кудумчузунга чуртталга бажыңының иштинге болган өрттүң түңнелинде, диван биле шала өрттенген соонда, 2 харлыг чаш уруг хоралыг ыш тынгаш, амы-тынындан чарылган. Өрттүң өскүп үнген чылдааны ээн каапкан бажыңга бичии уругларның от-биле ойнааны болур. Бо таварылгада маңаа буруулуг кижи бажыңның ээзиниң 4 харлыг оглу болгаш ону хайгаарал чок арттырып каап ада-иезинде.

1997 чылдың ийи бүдүн чартык айларының иштинде республиканың девискээринге 114 өрт болган. Ол эрткен чылга бодаарга, 40 хуу өрт эвээш кылдыр санаттынза-даа, 7 кижиниң амы-тынын үзүп четтигипкен. Ол хай-халаптарның кол үнер чылдагааннарын чугаалаар болза, бажың ээлериниң эт-херекселинге, бажың-балгадынга, амы-тынынга бот-харыысалгазы кошкап, өрт хензиг таапкы көзүнден безин өскүп үнүп келирин угаап бодавайн турарындан, айыыл-халап уламчылап, кам-хайыра чок болуп турар. Маңаа март 15-те Кызыл хоорайга болган ийи чижектен киирип көрейн. Бирги таварылгада, Каменистая 21 дугаар бажыңның дээвиири база кожа туткан тудуу өрттенген. Ооң нийти өрттенген шөлү 50 метр чеде берген. А ийигизинде, ол-ла хүнде Ангар бульварында 8 дугаар тос каът бажыңның 16-гы квартиразынга болган өртке диван, матрац дээш, шуглакдөжек өрттенген. Бо ийи таварылгада өрттерниң өскүп үнген чылдагаанын тодарадып кээрге, ээлериниң таакпылааш, от-биле оваарымча чок болганы. Үезинде келген өрт шериглери эвес болза, бо өрттерниң когаралдары моон-даа улуг болуру магат-чок турган.

Ынчангаш өрттер чүгле хензиг оттан безин өскүп үнүп келир деп чүүлдү кажан-даа утпас болза эки. А от-биле оваарымчалыг болуру база өртке удур дүрүмнерни сагыыры, ол силерниң бажың-балгадынардан эгелээш, амы-тыныңарны өрттүң чалбыыжындан камгалаар эң идегелдиг магадылал деп база катап сагындырып олур мен.

Сергей ПОГААН-ООЛ.
ИХЯ-ның өртке удур албанының инженер-инспектору.

ЧАРЛААЛДАР

БҮГҮ СОНУУРГАЛДЫГЛАРГА

«1997 чылдың часкы үезинде нийти ажыглалдың автотранспорт оруктарынга транспорт аймааның шимчээшкининиң кызыгаарлаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың март 19-та № 23-Р айтыышкынынга дүүштүр 6,1 тонна болгаш оон-даа хөй чүък сөөртүр кандыг-даа автомашиналарның нийти ажыглал автооруктарынга чорууруп 1997 чылдың апрель 15-тен эгелеп түр када кызыгаарлаарын сонуургалдыг бүгү организацияларга болгаш хуу автотранспорттуг кижилерге Тыва Республиканың Автомобиль оруктарының эргелели дыңнадып тур.

Тайылбырны дараазында адрес-биле алыр: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчу, бажың № 60, «Тываавтоорук» эргелели. Төп диспетчер албаны, телефону 3 62-62.

ХАЙЫРАКАН ЧАЛАП ТУР

1997 чылдың март 29-та Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан суурга спорттуң хөй хевирлеринге улуг мөөрей болур. Чижээ, тыва хүрешти ийи бөлүкке эрттирери көрдүнген: 40 хардан 49 харга чедир назылыгларның болгаш 50 хардан өрү.

КЫШКЫ ОРУК ХАГДЫНАР

Бояровка — Тоора-Хем аразының кышкы автоорууу, Көк-Тейде, Кара-Хаакта, Эйлиг-Хемде дош кыры-биле кежиглер бо чылдың март 25-тен соңгаар хагдынганын «Тываавтоорук» эргелели дыңнадып тур.

Фермада

«ЭЭРЕШКЕШ ТУРУП БЭЭРГЕ...»

«Чодураа» коллективтиг ажыл-агыйның Хараал-Тей сүт-бараан фермазының ажыл-ижиниң дугайында мурнуку чылдарда солуннарга чырыдып бижип турган. Каш чыл бурунгаар ферманың ат-сураа кожууп туржук, республика иштинге диңмиреп турган болдур ийин. Сүт-бараан фермаларының ажылдакчыларының, кадээ ажыл-агыйның тускай эртемниглериниң дуржулга солчулгазының төвү-даа болуп турду. Ферманы алдарлыг малчын Чооду Баткар акыйның (ол ам бистиң аравыста чок) хөй чылдарда удуртуп келген үези турган.

Чоокта чаа фермага чедип барып, кажаа-хораазын бакылап көрүп, эртенги одарже үнүп бар чораан инектерни шинчилеп көөрүмге, деңгел-күжү черле шору, ажырбаан, даваннары-даа таставаан чорду. Кажаазы-даа чылыг, инек адаанда өдек кургаг. Бригадир-учетчик Роза Биче-оолду сурагдап айтырарымга, ажылының аайы-биле совхоз төвүнче сургакчылай берген болду. Ферманы хүлээп алган төрел аймак улустуң эң улуг өгбези, 9 уругнуң адазы 63 харлыг Очур-оол Максимович Биче-оол-биле хөөрежип чугаалаштым:

— Ферманың инектерин эрткен күзүн ноябрь 5-те хүлээп алдывыс. Бодум черле бо-ла фермага 30 чыл чыгыы ажылдап келген кижи мен. Төрел аймактан мында 9 кижи ажылдап тур бис. Коданда төрүүр 53 баш инек, 31 баш молдурга бар, аңаа немей 20 шаа баш хаван база ажаап тур бис. Бир, ийи чыл бурунгаар ферманың инээниң баш саны 130 чедип турду. Бир чыл ажыг уругларым-биле хой малдап чоруумда, совхоз директору Нина Данзырын: «Фермавыста инээвис баш саны эвээжеп, ат болду, силер-ле шыдаар боор силер, хүлээп ап көр, акый» — деп ээрешкеш туруп бээрге, ам канчаар уругларым-биле сүмелешкеш хүлээп алдывыс. Шынын-на, чугаалаайн, молдурга, бызааларның күш-деңгели кошкак турду, доктаамал, хүннүң-не сүттүг шай ижиртип тургаш, деңгел-күш, шыдал киирип, чаңгыс-даа баш хоратпайн, азырап келдивис. 11 баш молдурганы шуут тургузу азырап тур бис. Ажыл-агыйывыс директору Нина Ивановна Данзырынның сагыш-сырап турары-даа чөп. Шынап-ла, бода мал бажы аажок кызырылган, эвээжээн-дир. Ам төрүүр 50 шаа инектен 30 ажыг-даа бол бызааны онча-менди ап, доруктуруп алыр болза, күзүн молдурга саны 60 чеде бээр-дир ийин, амгы бар 30 бызаага немештир аан. Малды таарыштыр одарладып, ой-шаанда немелде чемни берип турар болза, баш саны-даа немежир, өлүп хораары-даа кызырлып болур. Инектеривиске немелде чем-не херек-тир ийин — дээш, чугааланып орган кадарчы бызааларга сиген каап бээр дээш, кажааже углай базыпты.

Инектери чаа-ла төрүп эгелээн болгаш, хүнде 30-40 литр сүттү саап ап турар. Сагган сүдүн чаш бызааларга ижиртип азырап турар, молдургаларга шай сүттеп берип, артыкшылын Чодурааның, Шуурмактың уруглар албан черлеринге, сүт кухняларынга берип эгелээн. Дөмей-ле удавас сүт элбеп, савазыраар үе келир. Ферманың сүдүнүң бир литрде өртек-үнези 2,5 муң рубль. Ол дээрге эң чиик өртек-тир ийин але.

«Чодураа» коллективтиг ажыл-агыйның удуртулгазы (Н. И. Данзырын) ферманың ажыл-ижин хайгааралга ап, ажылчыннарының социал амыдыралынга деткимчени көргүзүп келген. Чаа чыл бүдүүзүнде далган, эът болгаш өске-даа чемни, ол ышкаш идик-хепти: фуфайка, кидис идиктерни эккеп берген. Ам харын далган-тараазы төнер дей берген чорду. Ферманың кажаазында ам-даа элээн каш сараат сигенни чыскаай тургускан. «Мал чеминиң байдалы ажырбас, чүгле чаш бызаага, төрээн инекке немелде хоолулуг чем херек-тир ийин» — деп олурган О. М. Биче-оолдуң сүмезинге иштимде каттыжар кижи чордум. Ажыл-херекчи удуртукчу турда, ол айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттине бээр. Ынчалза-даа чүвени канчап билир, час узап, мал чеми төнүп, бергедээшкиннер туруп келир чадавас. Ынчангаш кадээ ажыл-агый эргелели, ТР-ниң Кадээ ажыл-агый яамызының талазындан практиктиг дуза фермага черле херек.

Хар кылын чагган, хөртүктээн. Бергелер ам-даа саанчыларның, кадарчыларның мурнунда деп чүве билдингир. Бо барган фермамда кадарчы, саанчы, бызаа ажаакчызы, учетчик-бригадир кижи бүрүзү бодунуң хүлээнген ажыл-ижин ак сеткилдиг күүседип турарын эскердим. Кажаа-хорааның ишти, дашты арыг-силиг, инек мыяан удур-ла аштап, ырадыр сөөрткен турлар. Эрес-кежээ кижилер турда, кандыг-даа ажыл-үүле бүдүнгүр болур. Ферманың мал-маганы кышты хүр ажар дээрзинге бүзүрел улуг.

Чүгле кадээ ажыл-агый эргелелиниң, коллективтиг ажыл-агыйның, тус чер чагыргазының талазындан ферманың ишчилериниң ажыл-чорудулгазын, социал амыдыралын хайгааралга ап, ачы-дуза чедирери черле артык эвес. Кино, концерт, оюн-тоглаалыг аалдап кээп, шефтежипкеш барза, тергиин-не эки турар ийик.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«Шынның» корр.

ШААНДАКЫ КОЖАЛАРЫМ

Сактыышкын — амыдырал

Бежен-алдан чылдарда Кызыл хоорайның Найырал кудумчузунда 36 дугаарлыг сес аал чурттаар ийи каът бажыңга беш тыва өг-бүле чурттап турган бис.

Ол шагда бистиң хар-назынывыс аныяк турган. Чамдыывыс беш-алды хар улуг дээрден башка, колдуунда бир үе турган бис. Улугларывысты хүндүлээш, аттарын чык кылдыр адавас, «Сиириң акый», «Тоннуг акый», «Өпей акый» дижир улус бис. Бистерни ол шагда каттыштырып турган бир чүүл бар турган, ол дээрге өг-бүле бүрүзүнүң бир азы ийи кежигүнү, шупту деңге эвес-даа болза, кайы-бир чоокку үеде «Шын» солун редакциязынга ажылдап чорааныывыс болур. О. Сиириң-оол корректорлап, М. Кара-Тоннуг, Ю. Күнзегеш олар база аңаа ажылдап чорааннар. О. Өпееј корректорлап, Таня Кара-Тоннуг кассирлеп үр үениң иштинде ажылдааш, ортан пенсияже үнгеннер. Д. Ендан база мен күш-ажылчы базымывысты «Шын» солун редакциязындан эгелээн улус бис.

ХЕРЭЭЖЕН КОЖАЛАРЫМ хөй кезии уран-шевер даараныкчылар. Олар баштай Раскова аттыг комбинатка ажылдап турганнар. Сөөлзүредир бирээзи «Чечек», бирээзи «Восток» ательелеринге, өскези дааранылга фабриказынга ажылдааш, оон пенсияже үнгеннер. Сиириң-оол Парынмаа угбавыс бөрт даараар мастер, Өпееј Дыгаа бүдүрүлгениң мурнакчызы, Ендан Делгермаа Тыва АССР-ниң амыдырал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы деп атка төлептиг болган. Кончуг-даа эрес-кежээ, ажылгыр, бажың-балгадынга арыг-силиг, үнген-кирген чонунга кезээде суксун-чемниг, эвилеңээлдек кожаларым болгай.

Бажыңывыс ниити эжии чаңгыс. Суглаар кудуувус, одаар ыяш, хөмүрүвүс даштып. Ынчангаш хүнзедир, эң ылаңгыя эртен-кежээ үскүлежип каг чазып, үне-кире халчып турар бис. Алдан чылдарның ортан үезинде чылыг батарейлер киирип каарга, бир амыраан бис. Кудуувус кыжын доңуп каарга, ишкээр кара сугдан суглаар, ол суг база эртен доңуп каар, ыяап-ла ону оя шавар балдылыг баар. Сөөлзүредир адакы каътка чурттап турган Енданнар бажың иштинге кудук кактырып алган. Кыжын оон суглаар, чамдыкта хары угдадаа четкилей бергеш, «үш кадай—базаар» дээри ышкаш, сугга сылдап, шайлап, хөөрежип олургулаар бис.

Ам бодап олурарга, ол үеде кончуг-ла солун, хөглүг, эп-найыралдыг чурттап турган бис ийин. Ынчан телевизор деп чүве бар эвес. Кинотеатрга үнген чаа кинонуң чаңгызын-даа эрттирбес көөр чүве болгай. Театрга чаа шии үнерге, бир-ле байырлал-биле дөмей. Ол үеде хоорайга тывалар амгы дег хөй эвес, эвээш турган. Ынчангаш таныш-көрүш, эш-өөр шупту-ла шии көрүп четкилей бээр бис. Черле ынчаш уран чүүл көрүлделери, байырлалдар дээш, янзы-бүрү культурлуг болуушкуннардан чыда калбас бис. Ынчан улуг байырлалдар кежээлеринде чүгле хурал, концерт болур эвес, театрга элээн каш өрээлдерге буфеттерни ажыткаш, аңаа янзы-бүрү аъш-чемни делгээш, столдарны салгыдап каан турар. Эш-өөр аайы-биле столдарга олурупкаш, хөөрежип, аштанып-чемненип четтигиптер чүве болгай.

Культурлуг дыштанып баарла черивис эрги театрывыс турган болгаш ындыг боор, ам-даа филармонияга солун концерттер болу бээрге, ол бажынче күзелдиим-биле баар мен. Аңаа баргаш, ынак артистеримниң аныяк шаанда канчаар ойнап турганын сактып, бодап олурарымга, оларның овур-хевири мээң сагыжымга ам-даа сценада ойнап турган ышкаш чурутту-нуп эртип турарлар.

Кожалар боопчурттап келген чылдарывыста экибакты, ажыг-шүжүгнү-даа деңге үлежип, эп-найыралдыг чурттап чордувус. Чамдыктарывыс хайыралыг ада-иелеривистен-даа чарылган бис.

Ынчан Чаа чыл, Май 1, Ноябрь байырлалдарынга дыка-ла белеткенир турган чүве. Бажың-балгатты чугайлаар, чугдунар, аштаныр, аъш-чемни баш удур садар, белеткээр. Байырлалдарда хөөрежип, хөглежиривис-даа кончуг. Татьяна Дамдаковна уяранчыг, хоюг үнү-биле бадыргылаарга, дыка-ла таалап дыңнаар бис Амгы үеде телевизорга аныяк кыстар «Дидим салгынны» ырлажы бээрге, Таняның хоюг үнү кулаамга дыңналып, каттырымзаан чараш арны караамга көстүп келир.

БИР КАЙГАМЧЫК ЧҮВЕ — өг-бүле бүрүзү өттүнүшкен чүве ышкаш, бир оолдуг, ийи кыстыг улус болган бис. Ол уругларывыстың чамдыызы ол бажыңга төрүттүнген, чаңгыс бажыңның ажы-төлү дег, кады ойнап өскен. Ол-ла аайы-биле оларның чамдыызы ам-даа өг-бүлелери-биле эдержип чоруурлар.

Ам ол ажы-төлүвүстү ап көрээли. Бистиң ол он беш уруг-дарыывыста ажыл-хожул кылбас, чалгаа, арагадарылаар, чуруму багай дирткен чаңгыс-даа кижи чок. Шуптузу эртем-билигге четкен, тускай мергежилдиг, онаашкан ажылынга багай диртпейн ажылдап чорлар. Ол ажы-төлүвүс ам он беш өг-бүле-дир. Оларның иштинде кандыг мергежилдиң кижилерин чок дээр: башкылар, эмчилер, эрге-хоойлу ажылдакчылары, экономистер, бухгалтерлер, садыгжылар, харылзаа, телевидение ажылдакчылары, спорттуң хоочуну дээш-ле баар. Олар шупту ажы-төлдүг, чамдыктары харын кырган-ава, кырган-ача болу бергилээн. Өг-бүлезинде эп-найыралдыг, эки чурттап чорлар. Уругларывыс шупту чаагайжыды туттунган аңгы бажыңнарлыг. Чурттаар бажың-балгат айтырыы кайы-даа шагда берге турган. Бистиң ол он беш ажы-төлүвүстүң өг-бүлелери база хөй чылдар иштинде ада-иелери-биле кады чурттап, казанак, өрээл хөлезилеп шаг болганнар. Олар колдуунда ажылдап турган организацияларындан бажыңнарны алганнар. Мээң уругларымның бирээзиниң өг-бүлези кадык камгалал шугумундан, өскези машина заводундан бажың алганнар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, хөй чылдарда чаңгыс организацияга үре-түңнелдиг ажылдааның түңнели-дир. Ол хөй уругларывыстың иштинде машиналарлыг, дачалыглары база бар. Оларны садып ап, эдилээри база белен эвес, ол чалгаа кижилерниң хереэ эвес-тир. Ол уругларывыс аразындан, мынчага чедир бажыңга чединмээн чаңгыс кижи — В. Өпееј. Оон ийи ажы-төлү — школачылар. Ол аспирантураны дооскан, ам эртем ажылын камгалаар деп турар. Кызылдың педагогика институдунуң төөгү факультединиң ажыттынарынга үлүг-хуузун киирип, ооң деканы боол ажылдап турду. Амгы үеде ТКУ-да башкылап турар.

Ам аныяк шаавыста чаңгыс бажыңга чурттап турган кожаларымдан кым түреп чурттап чоруурул? Чаагайжыды туткан бажың алыр ээлчегге туруп алгаш, оочур чедип кээрге, чамдыктарывыс көжүп чоруткан бис. Баштай-ла Сиириң-оолдар көшкен. Бистер ол бажыңывыска он беш чыл ажыр чурттааш, чаа бажыңче кирдивис. Кара-Тоннуглар база ол-ла бажыңга келдилер. База катап кожалар апардывыс. Енданнар, Өпееңнер ам-даа бистиң ол буянныг бажыңывысты ээлеп чурттап олурарлар. Аныяк чылдарывыста төрүттүнген хүннер эрттирер деп чүве билбес турган бис. Бичии уруглар төрүттүнгенде доюн, бир харлааның, школа баар чылын харын шору демдеглеп турган бис. А анаа хаарларында оларга белек, чигирзиг аъш-чем садып, компот, кисель хайындыргаш, шуптузунга үлеп, ойнадыр турган бис. Бир-ле кыжын январь 1-де Тоннуг акывыс аъш-чемин делгеп алгаш, бистерни чалап: «Бөгүн дөртен харлаан кижи мен, дуңмаларым, силерни шайладып каарым ол-дур ийин» — диди. Ол бажыңнарның чүгле херээжени ээлери бар болган бис, эр улус өөренири өөренип, азы чамдыктары сургакчылай-даа берген боор, оозун сагынмайн-дыр мен. Бир дугаар төрүттүнген хүн демдеглээнивис ол. Акывыс бо чылын январь 1-де чеден беш харлаан. Кадык-шыырак, биеэгиле хөглүг, чазык чаңын салбаан, тадыладыр каттырып каап чоруур-ла-дыр. Сиириң-оол акывыс аар аарыг уржуундан «кызыл-дустаандан» бээр элээн хөй чылдар эрткен. Парыңмаа угбайның сумка долдур аъш-чем садып алган чорууруп бо-ла көөр мен. «Уругларым бажыңнары кедээр хавак кырында ырак болгаш, шупту мээң бажыңымга дүштеки чем чиир, ынчангаш оларга чем белеткээр болбас ийик мен бе» дээр кижи. Өпей акывыстың хары база чеден ашкан, ол ам-даа ажылдап өөренген чаңын салбаан, бодунуң ачы-буянын редакцияларга. Ном үндүрер черге чедирип, солуннар, номнар садып, тарадырынга улуг үлүг-хуузун киирип чоруур. Д. Ендан Дээди Хуралда хаалгачылап ажылдавышаан, журналист ажылын кагбайн, солуннарга бедик утка-шынарлыг солун материалдарны бижип, радио, телевидение дамчыдылгаларынга киржип чоруур. Бистиң өг-бүлевисти «чогаалчылар хөй акшалыг, ынчангаш өске улусту бодунга дөмейлээр» деп-даа бодаар боор. Чогаалчы дээш тускай шалың ап турар деп бодаар улус хөй боор чүве. Ол ындыг эвес.

Чогаалчы кижи бир акшашалыңныг черге ажылдавас болза, амыдырап шыдавас. Чогаалды бижээш, парладырга, ооң гонорарын (өртээн) төлеп бээр. Ону бижип үндүрерингеүр үе негеттинер. Чамдык улуг хемчээлдиг чогаалды каш он чылдар иштинде-даа бижиир. Ю. Күнзегеш чүгле шүлүк бижиир кижи. Ону ном кылдыр чыып алырынга каш-даа чыл херек. Ол бодунга кончуг негелделиг, багай шынарлыг чогаал парлатпас мен дээр. Аныяанда, бежен чылдар үезинде, бир тоожуну, ийи шиини база бижээн, оларны боду-ла багай-дыр деп шиитпирлээш каапкан, архивинде ам-даа чыдар. Дөртен чыгам чылдарның иштинде Тывага үнүп турган номнарның бажын билип олурган-даа болза, бодунуң номнарын эвээшти үндүрген. Че харын, акша-көпеекти эвээшти ап чораан бис деп чугаалавас мен. Кижи кайгаар, магадаар эт-сеп, идик-хеп, машина-балгат-даа садып чорбаан бис. Уруг-дарыывысты эртем-билигге чедир өөредип, өглеп-баштап алганывысты улуг чедиишкин деп санап чоруур бис.

Кожаларымдан аңгыда, бо Кызыл хоорайда мээң чаңгыс школага бир үеде өөренип чораан үе-черге эш-өөрүм хөй. Оларны көөрүмге, улуг дыка кыраан-даа чүве чок, биеэги-ле омак-сергек, оюн-баштак аажы-чаңын салбаан, адак-бышкаа чиик ажылдап, чурттап чоруурлар-дыр. Чамдыктарын көөрүмге, чылдар эрткен тудум, аныяксыы дам барган ышкаш боор-дур. Оларның ал-боттары, ажы-төлү эки чурттап чоруурунга өөрүп чоруур мен.

БИСТИҢ КҮРҮНЕВИСТИҢ бир тургузугдан өске тургузугже шилчип турары бо нарын үеде бергелерге торулбайн, күрүнеден, ажы-төлүвүстен «эккелиңер» деп олурбайн, боттарывыс амыдырап-чурттаарывысты бодал, кызып шырбайып чор бис. Шаандакы дег хөй акшашалың ап турар кижи кайда боор, эрги ажылдарындан шагда хостаттырган, ынчалза-даа кайы-бир черде ортумак пенсиязынга немей база ол хире азы кудуку шалың акшаны ажылдап ап турарлар эңмежок.

Кижи боду акша-көпееэнге аъш-чемни таарыштыр садып, белеткеп өөрени бээр чүве-дир. Бир пенсия алгаш, бир шоодай далган, дараазында чигир дээш, черле үрелбес чемнерни ай иштинде чиирин курлавырлап алыр. Уругларым дачада картошка, ногаа, кат-чимисти өстүрүп турардаа болза, күзүн август-сентябрь айларда улус дачаларының ногаа, кат-чимизин, тайганың кадын чыып сала бээрге, арбыдадыр саткаш, дузап, вареньени хайындырып аар мен. Ол үеде өртектер черле барыктыг. Күзүн кишкулааны, кыжын чыжырганаиы база садып алыр мен. Ынчаар белеткеп алырга, белен чүве сатканындаа өртээ чиик болур. Ол-ла бүгүнү чүгле боттарывыс чип олурбас, кыжын, чазын витамин ховартаан үеде, уругдарыымга үлеп берип, бичии чаштарга кисель, компот, витаминниг хандыларны кылып бээр мен. Картошка, ногаа (капуста, морковь, свекла) аймаан садыгдан сатпас, уругларывыс эккеп бээр. Эътти база уругларывыс эккеп бээр. Олар кадээде чурттап турар төрел-дөргүлүнге ажыкдузазын көргүзүп, харылзажып турар болгаш, кыш эгезинде-ле кыштап чиир эъдин белеткеп алыр улус.

Шаанда уругларым чаш турда, улуг назылыг улус «Сөөлүнде барып, уруг-дарыыңарга азырадыр силер» дээрге, чаш уругларымче көрүп алгаш, «Хупурай бер, боларның кижи азыраар шаа кайдал, өлгүже чедир боларны азыраар чүве ыйнаан» деп бодагылаар турган мен. Ам, шынап-ла, ажы-төлдүң ачыбуянын көөр, оларга азырадыр деп чүвени көрүп чор бис.

Ынчангаш бо шагда кижи сүмези дыңнаар кижилер ховартаан-даа болза, чамдык чазып чоруур аныяк иелерге мынчаар сүмелексээр-дир мен. Чеже-даа түреп чоруур болзуңарза, чаш ажы-төлүңерни кагбайн көрүңер. Чеже-даа багай ие болзуңарза, уруг-дарыыңарга сени кым-даа солуп шыдавас. Күрүнениң уруглар азыраар бажыңнарында арыг-силиг оран-сава аштавас-суксавас аъш-чем, чылыг, чымчак холдуг ажаакчылар чаш уругларның эргим ада-иезин дөмей-ле солуп шыдавас. Ол ажы-төлүңер келир үеде силерниң аксыдар-кежии, даянгыыжыңар ол-дур. Оларның ажы-төлүн көөр, холга тудар өртээ турбас өөрүшкү, аас-кежик силерге келир. Ажы-төлү чок азы кандыг-бир чылдагаан-биле оларынга кагдырган кижилерни бо берге үеде кыраан назынында, эки-ле дизе, күрүнениң кырганнар азыраар бажыңнары манап турар.

Кырган улуска хөй-даа чүве херек чок. Долгандыр турар улустуң сагыш човааш-кыны, ажы-төлүнүң чылыг-чымчак, эриг баарлыг көрүүшкүнү четчир.

Бо чүүлүмнү төндүрүп тура, үе-черге эш-өөрүмге, шаандакы кожаларымга, бүгү-ле экини күзедим.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.
(Материал үнзе, гонорарын —солунга).

МАРГЫЛДААЛАР

Бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип тургаш, амытынындан чарылган Тыва Республика орденниң эдилекчизи, милицияның биче сержантызы Александр Кодуу-евич Чамыяңга тураскааткан хол бөмбүүнүң талазы-биле республика чергелиг маргылдаага 17 команда ойнаан. Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде, бирги черни Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдизи, ийигизин — ТР-ниң ИХЯ-зының, үшкү, дөрткү черлерни — Эрзин, Тес-Хем кожууннарның командалары алган.

Мерген ДОРЖУ.

* * *

Чыраа-Бажы суурга шыдыраага маргылдаалар болуп эрткен. Улуг улус аразынга суурнуң он ойнакчыларындан школада башкы Санчай-оол Ооржак тиилээн, ийиги, үшкү черлерни Сергей Монгуш, Демир Демчик алган. Бо маргылдаага «Чыраа-Бажы» коллективтиг бүдүрүлге деткикчи болуп, тиилекчилерни 50-50 килограмм арбай, кызыл-тас-биле шаңнаан.

Өөреникчи оолдар аразынга шыдыраага бирги черни бешки классчы Ушпас Монгуш бүзүрелдии-биле алган.

Александр ШАГЖЫ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Таңды кожуун чагыргазының даргазы Борис Константинович **БАЛЧИЙ-ООЛ** бо хүннерде 45 харлап турар, ынчангаш аңаа каң дег кадыкшылды, чымыштыг ажыл-ижинге чедиишкиннерни база өг-бүлезинге аас-кежикти күзедивис.

Аныяандан эгелээш, удуртуп баштаар ажылдарга ажылдап келген. 1993 чылда Таңды кожууннуң чону ону кожуун чагырыкчызынга соңгуп алган. Амгы үеде бот-өөредилге-биле Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Күрүне албанының академиязында өөренип турар.

Хүндүлүг Борис Константиновичиге бүгү-ле чүүлдерге экини күзедивис.

Кожуун чагыргазының коллективи.

Бистиң ынак ачавыс, акывыс Эрес-оол Начынович САНДАЛ Тес-Хем кожууннуң «Таңды-Сыны» совхозта хөй чылдарда малчыннап турар.

Эрес-оол Начынович частың бо чаагай хүннеринде 50 харлаан. Ол бистиң өг-бүлениң быжыг чөлеңгиижи, дуңмаларының чоргааралы, деткикчизи. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байырны чедирбишаан, кадыкшылды, аас-кежиин, чедиишкиннерни, узун назылыг болурун күзедивис!

Өөнүң херээжен ээзи, авазы, дуңмалары, кенээттери, күдээлери, оларның ажы-төлү.

Бистиң хүндүлүг башкывыс Галина Комбуштаевна ОНДАР бо чылдың март 28-те 50 харлаар.

Бодунуң кызымаккай күш-ажылы база кижизиг мөзү-шынары-биле чонунуң, эш-өөрүнүң хүндүткелин чедип алган. Галина Комбуштаевна болза «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүнү, дээди чергениң башкызы. Ол хөй чылдар дургузунда Шамбалыг ортумак школазын мергежилдии-биле удуртуп турар. Үжен ажыг чылдар дургузунда оон чымыштыг болгаш буянныг ажыл-ижиниң түңнели—эмгежок хөй санныг доозукчулары-дыр. Олар —янзы-бүрү мергежилдиң кижилери.

Башкывыстың юбилейин таварыштыр аңаа изиг байырны чедирип, хүндүткелдиң сөстерин дамчыдып, аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, буян-чолду, бүгү-ле ажыл-херектери бүдерин күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Бергелерни ажып эртип,
Бежен артты ашсынза-даа
Ажыл-ишчи бүдүжүн
Аныяксыг, чоргаар хевээр.
Улус чонга хүндүткелдиг
Удуртукчу директор боол,
Белен эвес ажыл-ишке
Мактаттырып, шүглүп үндүн.
Алдар-аттыг башкывыс.
Ам-даа бисти удуртуп,
Көвей чылда чурттап,
Хөйге бараан болзун-на!

Школа коллективи, «Шамбалыг» совхозтуң дирекциязы, Шамбалыг суму чагыргазы.

Кемниг херектер

КЫМНАР БУРУУЛУГУЛ?

Бурган өршээ! Чүү деп чүве ыйнаан бо! 1997 чылдың январының сөөлгү хүннеринде Чадаана хоорайга кончуг «Каргыштыг кара» ай болган. Алды кижи ок-бижек айыылындан амы-тынындан чарылган. Маңаа кымнар буруулугул?

Чадаанада оперативтиг байдал кожуун прокурору Б. Д. Ондарның чугаазы-биле алырга мындыг. Чадаана бөгүү республикага кем-херек үүлгедиглериниң талазы-биле диңмирей берген. Кыска үениң иштинде Чадаанадан он кижиниң мөчүзү тывылган. Оларның алдызы өлүрткен кижилер мага-боду болуп турар.

Эң-не коргунчуг өлүрүкчү чорук январь 20-де болган. Ынчан хоорайның № 2 школазының өөреникчизи 12 харлыг Е. Моңгуштуң өлген мага-боду Чадаана эмнелгезиниң «соок-бажыңының» чанындан тывылган. Бо херек талазы-биле алды кижи каразыттырып турар. Олар баштайгы өчүүнде үүлгеткен херээн миннип, чугаалап берип эгелээн. Хоорайның № 1, 2, 3 школаларындан 4 оол, 4 уруг бир бажыңның чадырынга дүнеки үеде арагалаан. Е. Моңгуш эзирээш, ужуп каарга, өөрлери каапкаш чоруй барган. Ол уругну алды эр кижи күштеп өлүрген. Аңаа хамаарыштыр истелгени прокуратура, ИХК демнежип алган чорудуп турар.

Хоорайның Подгорная кудумчузунга дүнеки үеде ийи кижи арагалааш, маргышкаш, бир кижи бирээзин бижектеп өлүрген. Эндег кылган кижи ол дугайын өчүп берген. Январь 23-те Комсомольская кудумчузунга база-ла ийи кижи арагалааш, үстүнде дег кемниг херекти кылган.

Январь 26-да Колхозная кудумчузунуң бир бажыңындан В. Ооржактың өлүг мага-боду тывылган. Оон чүрээнче үш катап бижектээн болган. Ол боду каш удаа кем-херектер кылгаш, үргүлчү шииттирип чораан. Бо херек ам дээрезинде тодаргай ажыттынмаан, истелге чоруп турар. Ол-ла дүне Мир кудумчузунуң 36 дугаар бажыңының 2 дугаар квартиразынга М. Моңгушту балдыбиле соп, ооргазынче 17 катап бижектээш, өлүрген. Ол херек ажык эвес боол турар.

Үстүнде адаттынган кемниг херектерни эр хиндиктиг кижилер үүлгедип турар дээрзин эскердивис. Олардан херээжен чонувустуң база чыда калбайн турары дыкала чииртим болгаш коргунчуг-дур. Ооң бир барымдаалыг чижээ бо. Январь 28-те Комсомольская кудумчузунуң бир бажыңынга ийи херээжен кижи арагалааш, бирээзи эжин өлүргеш, кудумчуже үндүр сөөртүп каапкан.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы, ИХК болгаш прокуратура ажылдакчылары шош соонда чудурук көдүрери дег, Чадаана хоорайның албан организацияларының удуртукчулары-биле үстүнде болган өлүрүкчү херектер дугайында чугааны, сайгарылганы кылып, тускай хемчеглерни хүлээп алган. Эрткен чылдың баштайгы дөрт айларында Чадаана хоорайга 8 өлүрүкчү херек болганын удуртукчулар утпаан боор. Ынчан база-ла хемчеглерни ап-ла турган улус ийин. Ийе, төптен омончулар-даа келген, дүвүренчиг байдал оожургаан турду! Ам база катап Чадаанада хай-халап диргелип келди ышкажыл.

Үстүнде болуп турар кемниг херектер арагалаашкындан болганын демдеглээри чугула. Пенсия, пособие база шалың акшалар үлээн соонда, чамдык чадаанажыларның арагалаары шуут кедереп барган.

Карыма ТҮЛҮШ.

Тураскаадыг

САГЫЖЫМДАН УТТУНДУРБАС

Ам орайтаан, кежээкиниң 9 шак-тыр. Мээң-биле чугаалажыр кижи-даа чок, чүгле чанымда стол кырында «будильник» шактың тик-так деп кагары дыңналып турар, ол харын кежээки ыржымны үреп, шимээргеп турары олдур ийин. Чаа ол-даа канчаар, хүлээлгезин күүседип турар эт-ле-дир.

1936 чылдың февраль 28-те Мөреңге Самыяларның өг-бүлезинге дун уруу Чиктимаа чаяаттынып, чырык чер кырынга төрүттүнген. Өг-бүлениң уругларының бичези Маадыр-оол 1941 чылда төрүттүнген. Олар кайызы-даа топтуг-томааннныг өзүп, Эрзин школазынга өөренип киргеннер. Чиктимаа 9-ку классты, Маадыр-оол 10 классты дооскаңнар. Чиктимаа ада-иезинге дузалажып, Эрзин райпозунуң белеткел конторазынга лаборантылап ажылдай берген. Маадыр-оол улаштыр Кызылдың башкы институдун доoскаш, Эрзин, Мөрен школаларынга, Бай-Даг школазының директорунга ажылдап тургаш, өске ажылче шилчээн. Чиктимаа лаборантылаан соонда, Мөреңге баштай почтачылап, ооң соонда суурнуң почта салбырының даргазынга он ажыг чыл ажылдааш, амыдыралының аайы-биле 1977 чылдаң эгелеп Эрзинниң харылзаа белдиринге операторлап ажылдаан.

Каяа-даа ажылдап тургаш, харылзааның планныг даалгаларын ай, квартал санында доктаамал ажыр күүседип чораан. Ынчангаш харылзаа белдириниң коллективи Чиктимаа Кыргысовнаны хүндүлээр, ооң кылган ажылын үнелеп көрген. Ол янзы-бүрү шаңнал макталдарның эдилекчизи.

Чиктимаа Кыргысовна Тава ийи оолдуң, бир кыстың эргим ынак авазы чораан. Ол 1987 чылдың декабрь 19-та чырык өртемчейден, өг-бүлезинден, уруг-дарыындан аар аарыгга таварышкаш, кезээ-мөңгеде чарылган.

Уругларывыс шупту өг-бүлелиг, эки чурттап чоруурлар. Мен бажында чааскаан ам 9 чыл чурттап чор мен. Бир эвес Чиктимаа Кыргысовна чурттап чораан болза, ам 60 харлыг турар ийик. Чаңгыс уруум Тоня башкы кижи, мени чааскаанзыратпайн, үргүлчү хостуг үезинде уруглары-биле кээп, меңээ дузалажып турарлар. Черле ынчаш, бо чырык өртемчейде мен ышкаш салымчаяанныг, чартык чурттал-галыг дээр чүве бе, улустар хөй-ле боор. Бистиң бо бичии Эрзин суурувуста сес кижи болдувус. Олар хөөкүйлерниң назы-хары база-ла улгады берген болдур ийин. Мен 66 харлыг мен, амдыызында кадыым шору. Кадык-ла чорза, кижи амытан каш-даа харга чедир чурттаар-ла ыйнаан. Чамдык номчукчулар мени шүгүмчүлей-даа бээри чадавас боор, шагда чок болган кижини чүге бижип турар кижи боор деп аан. Ынчалза-даа кижиниң кады чурттаан эжи кажан-даа сагыш-сеткилден үнмес, ону доктаамал бодап чоруур боордур. Чамдыкта удуп чыткаш, дүжей-даа бээр-ле-дир мен. Бо бүгүнү чүгле ындыг човуланга таварышкан кижилер эки билир боор деп бодаар мен. Ол боду чок-даа болза, ооң чырык адынга тураскаадып, бо бичии чүүлдү бижидим.

Александр ТАВА.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), М. К. КАЛЧАН (үлетпүр килдизиниң эргелекчизи), С. П. ХЕРТЕК (ниитилел килдизиниң корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92. оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кадээ ажыл-агый — 3-36-82; культура. өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле кооперлужулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелдиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8088. Чагыг № 295.